

Bokfragmenter fra middelalderen i lys av sentral- og lokaladministrasjon 1520–1725

ESPEN KARLSEN & TOR WEIDLING

In Norwegian and Danish public account books from the 16th century and the first part of the 17th century, parchment fragments of medieval books were often used as binding material. There have been different opinions about where the binding took place, which has a bearing on where the manuscripts that were cut up were used, locally or regionally in Norway or in Denmark. The article focuses on the theories that Norwegian and Danish accounts could be bound centrally in Copenhagen and that parchment imported from abroad was used. It argues that some of the theories put forward completely or partially lack an empirical foundation and seem unlikely. There is no basis for discrediting the fragments as a source of Norwegian and Danish book history, as some scholars have done. The study is based on an examination of the central administration, the itinerant kingdom and on the keeping of accounts in the local administration and their audit. The article sheds new light on the loss and preservation of accounts, the state of archives and the loss of archival material. The investigation gives reason for a new assessment of the representativeness of both preserved accounts and of fragments.

De fleste pergamentbøker man kjenner til som ble brukt i Norge i middelalderen, er dokumentert som innbindingsmateriale på lens- og fogderegnskaper, samt enkelte andre regnskaper fra 1522–1693; praksisen ebbet ut rundt midten av 1600-tallet.¹ Det kan dreie seg om hele blader eller dobbeltblader som er blitt benyttet som hele omslag på regnskapsbøker, eller mindre biter av blader som er blitt benyttet som forsterkninger i ryggen. Komplette bøker lar seg ikke sette sammen av de bevarte pergament-

¹ Len var den grunnleggende administrative enhet i forvaltningen i Danmark og i Norge frem til ca. 1660, og lensherrene ble utpekt av kongen. Lenene var ikke arvelige, og lensherrene satt inntil kongen bestemte seg for å overlate lenet til en ny lensherre eller besluttet at lenet skulle legges ned. Lenet kunne være inndelt i alt fra ett til 10–15 fogderier (i Danmark kalt herreder; se Olesen 2000: 26; Petersen 2000: 83). Lensherrene ansatte selv sine fogder. Mer om dette nedenfor.

omslagene, men i ett tilfelle har man helt eller delvis 33 blader av en liturgisk bok (Karlsen & Weidling 2017: 170–171). Disse restene av pergamentbøker vil i det følgende omtales som fragmenter. De fleste fragmenter kommer fra liturgiske bøker på latin.

Denne undersøkelsen dreier seg ikke om de fragmenterte manuskriptenes innhold, ei heller om deres opprinnelse og datering på paleografisk grunnlag, men om deres proveniens i lys av 1500- og 1600-tallets administrative gjenbruk av dem.

Artikkelen berører fragmenter både i Norge og i Danmark. Det norske materialet får større vekt i denne fremstillingen enn det danske. Det skyldes at forfatterne kjenner materialet i Norge best og at vi er opptatt av å diskutere forhold rundt fragmenter benyttet i innbindingen av norske regnskaper. Utforskningen av fragmenter i Norge kaster nytt lys over fragmenter i Danmark.

Den største fragmentsamlingen i Norge finnes i Riksarkivet i Oslo (i det følgende NRA), som også har det mest omfattende regnskapsmaterialet fra 1500- og 1600-tallet. Ellers finnes fragmenter i noen statsarkiver, i Nasjonalbiblioteket (i det følgende NB) og ved universitetsbibliotekene (Karlsen 2013b: 13–15). De største fragmentsamlingene i Danmark er i Rigsarkivet i København (i det følgende DRA) og i Det Kongelige Bibliotek samme sted (i det følgende DKB). I DRA har mange av fragmentene en tilsvarende proveniens som de norske. Bestanden består av ca. 8000 fragmenter (Tortzen 1999: 163). DKB har en mer sammensatt samling med en del andre proveniensener enn regnskapsbøker. En del fragmenter er blitt overført fra DRA til DKB etter å ha vært tatt av regnskapsbøkene. Det er registrert ca. 3500 fragmenter i alt i DKB.

Det har vært ulike oppfatninger om hvor innbindingen har funnet sted, noe som har betydning for hvor manuskriptene som ble kuttet opp, ble brukt – lokalt eller regionalt i Norge eller i Danmark. Her vil vi se nærmere på en rekke forhold som gjelder lensregnskapene og bruken av fragmenter, samt teorien om innbinding av norske og danske regnskaper i sentraladministrasjonen i København og teorien om import av middelalderpergament i tidlig nytid.

Lensregnskaper er ofte brukt som et samlebegrep for ulike regnskaper som lensherrene i Danmark og Norge hadde ansvaret for. Lensregnskap har også en mer spesifikk betydning, som betegnelse på de overordnede regnskapene som lensherrene førte. Regnskapene ble sendt til Rentekammeret i København for revisjon.² Før 1660

² Rente har her betydningen inntekt (oppslagsordet 'rente' hos Kalkar 1881–1918), slik at Rentekammeret = 'Inntektskammeret'. Kammerets primære oppgave var å motta pengeinnbetalinger til kronen fra lensherrene og enkelte andre oppebørselsbetjenter. Den mest arbeidskrevende oppgaven i Rentekammeret var revisjon av regnskaper som kom inn årlig fra hele unionen, ca. 1625 rundt 1000 i året (Jespersen 2000: 109). Ordningen i den dansk-norske

var Rentekammeret ikke et selvstendig administrativt organ, men underlagt Danske kanselli, som var det øverste forvaltnings- og regjeringsorgan innen unionen. Etter innføringen av eneveldet i 1660–1661 ble Rentekammeret et selvstendig kollegium, hvor revisjon av regnskaper fra Danmark og Norge var en av hovedoppgavene.

Etter revisjon ble regnskapene oppbevart i Rentekammerets arkiv. Arkivet hadde eksistert lenge før 1660, og ble til daglig omtalt som *Brevkammeret*. Etter 1721 ble navnet endret til *Kammerarkivet*.

Det bør presiseres at ikke alle regnskaper ble bundet inn med pergament fra middelalderbøker på 1500- og 1600-tallet,³ men at man brukte forskjellige typer innbinding og forsterkningsmetoder, og noen ganger brukte man intet utover tråden man sydde heftene sammen med i ryggen. Det var neppe et sterkt behov i forvaltningen for å gjenbruke pergament fra middelalderbøker fremfor andre løsninger på innbinding, men man brukte det man hadde for hånden. De fleste regnskapsinnbindinger fra tiden man særlig benyttet fragmenter, er enkle og kunne utføres av nærmest hvem som helst.

Tidligere forskning om hvor ble regnskapene bundet inn og om hvor kom pergamentet fra

I Norge har forskningen mest pekt på at innbindingen skjedde lokalt i lenskanselliene eller i fogderiene.⁴ Derfor har man regnet med at manuskriptene som man laget fragmenter av, for det meste var samlet inn lokalt, mens enkelte danske forskere har vært mer skeptiske, og det har vært foreslått at en del regnskaper er blitt bundet inn i Rentekammeret (se nedenfor). I hvilken utstrekning man tenker seg at dette skal være skjedd, er uklart. Var innbinding i Rentekammeret den vanlige praksis eller var den et unntak?

NORSK FORSKNING PÅ FRAGMENTENES PROVENIENS

I Norge har man argumentert for at fragmenter fra det enkelte manuskript vanligvis er benyttet innenfor samme len, hva enten det er hovedregnskapet for lenet eller de underliggende fogderier (Storm 1893: 2 på grunnlag av gammelnorske sagafragmenter; Gjerløw 1961: 29–32; Pettersen 2013: 48–49; Karlsen 2021: 16–23;

unionen skiller seg i dette fra den svenske forvaltningen i 1500-årene, som hadde ett regnskapskammer (räknekammaren), som tok imot regnskaper og reviderte dem, og ett rentekammer (räntekammaren), som forvaltet innbetalingene til kronen (Eskola 2020: 19).

³ Fragmentforskningen har ikke konsentrert seg om alternative innbindinger av regnskaper. Emnet vil bli diskutert i denne artikkelen.

⁴ Pettersen 2013: 50–54. For en oversikt over fragmentforskning i Norge fra 1840-årene frem til 2012, se Karlsen 2013b: 15–22.

Myking 2021: 238–248). Merknader på latin eller gammelnorsk på fragmentene bekrefter lokal bruk av flere fragmentariske bøker. Noen regnskapsbøker inneholder nyttig informasjon om hvem som laget bøkene og om hvem som deretter bragte dem til Rentekammeret (Pettersen 2013: 52–54). I denne artikkelen vil vi ta opp et nytt moment, nemlig at enkelte lenskansellier og enkelte fogder hadde særtrekk, ja nærmest en egen *house style*, for innbinding av regnskaper som man ikke finner i andre len og fogderier.

En tidlig diskusjon av innbinding av regnskaper finner man hos Schjoldager (1927: 60–62). Schjoldager går ikke inn på gjenbruk av pergament fra middelalderbøker, men er opptatt av andre alternativer. For lensherresidensen på Bergenhus slott ble det ifølge de bevarte regnskapene produsert pergament for innbindingsformål i 1519–1520 og i 1522 (Schjoldager 1927: 61). Erik Rosenkrantz' (1519–1575; lensherre 1560–1568) lensregnskap for Bergenhus for 1562 er bundet inn av bokbinder og ikke med gjenbrukt pergament. Det var hans private eksemplar og har ikke vært i Rentekammeret. Schjoldager finner det sannsynlig at regnskapene ble bundet inn før de ble sendt til revisjon i København. De hele skinnbind for Akershus lensregnskaper 1557–1558 og 1560–1561 skiller seg klart fra øvrige lensregnskaper (ill. 3). I 1597–1598 ble det beredt pergament på Akershus slott av tolv kalveskinn for innbinding av regnskapsårganger for 1591–1597, noe som viser at årganger ble samlet og videresendt under ett og at man benyttet lokalt produsert pergament fra kalveskinn som omslag rundt regnskapsbøkene. Schjoldagers opplysninger om pergamentproduksjon kan utfylles med eksempler på produksjon i tilknytning til Bergenhus (1530-årene) (Fiddymment et al. 2021: 315–316). I 1534–1535 fremstiller man tredve kalveskinn som skrivemateriale for en nå tapt jordebok.⁵ Pettersen bemerker at blanke pergamentbiter benyttet til å binde fogderegnskaper i 1600-årene 'are mostly made of thickish, stiff, almost opaque parchment' og at dette pergamentet ikke er laget for å skrives på (Pettersen 2013: 53).

På et overordnet plan får man en tydelig indikasjon av de folkespråklige fragmenter. Gammelnorske fragmenter er nærmest utelukkende benyttet til å binde inn norske regnskaper, mens de gammeldanske fragmenter nesten utelukkende er brukt i innbindingen av danske regnskaper (Karlsen 2013c: 29–30). Det bygger ikke opp under tanken om en sentral innbinding i Rentekammeret, for det er usannsynlig at Rentekammerets personale ville velge å binde inn norske regnskaper med norsk-språklige fragmenter og de danske regnskaper med danskspråklige fragmenter. Det

⁵ Man foretrakk ofte pergament fremfor papir særlig når det gjaldt gavebrev, kontrakter og dokumenter av juridisk art. Innenfor dette felt var pergament vanlig i Danmark frem til ca. 1660. Årsaken til at pergament ble foretrukket i slike tilfeller er at pergament var betydelig sterkere enn papir og derfor var bedre egnet for å henge ved segl (Jexlev 1966: 87).

er også mange innslag av Nidarosliturgien i de norske fragmentsamlingene, mens liturgi for den danske kirkeprovinsen ikke forekommer ofte.

En annen indikasjon er at det finnes eksempler på at det på norske regnskaper er brukt fragmenter med latinsk tekst som er skrevet av norske skrivere. Det er skrivere som skrev både latin og gammelnorsk (Gullick 2013: 111–114). Skriveren som skrev Gammelnorsk homiliebok rundt år 1200, har skrevet flere latinske manuskripter i fragmenter som er funnet på norske regnskaper. Det samme gjelder den skriver som skrev Benedikts klosterregel på gammelnorsk på omtrent samme tid. Han har, foruten et fullstendig sakramentarium, skrevet tre fragmentariske antifonarier og et par andre liturgiske fragmenter (Gullick 2013: 112).

I fragmentsamlingen i NRA finnes materiale med mange forskjellige provenienser (Weidling & Karlsen 2014: 113; Karlsen 2021: 18–22). En god del av proveniensene tilsier at fragmentene har sittet på materiale som ikke kan ha vært i Rentekammeret eller i andre av regjeringsorganene i København. Fragmenter av samme håndskrift kan både forekomme på materiale som har vært i sentrale organer og på materiale som har aldri vært i Rentekammeret eller sentraladministrasjonen (Weidling & Karlsen 2014: 115–138). Slike sammenhenger er vesentlige for argumentasjonen i denne artikkelen.

Klosterlen står i en særstilling, da lenskanselliet lå i det gamle klosteret og hadde tilgang til pergament fra det gamle klosterets pergamentbøker. Halsnøy klosterlen hører til denne kategorien. Dette lenets regnskaper er gjerne bundet med pergament fra klosterbøker, og det er kjent nærmere førti bøker derfra på latin og gammelnorsk (Karlsen & Weidling 2017). Til dette kan føyes institusjoner som hadde kontor i tidligere klostre. Det gjelder f. eks. fragmenter på regnskaper fra Oslo Hospital, som holdt til i det gamle fransiskanerklosteret i Oslo og hvis regnskaper forble i institusjonen til nyere tid (Karlsen 2021: 18 og 21–22 med illustrasjoner s. 15 og 19). Bergverksmester Hans Glasers († 1545) bergverksregnskaper for 1541–1544 i Tyske kansellis arkiv i NRA kan være bundet med fragmenter av bøker fra Gimsøy kloster, hvorfra bergverksdriften i Telemark ble administrert i 1540-årene (Pettersen 2003: 57).

Et moment som dukker opp i dansk forskning, er tanken om handel med brukt pergament fra middelalderbøker i tidlig nytid (se nedenfor). For Norges del finnes ingen kildebelegg for denne type handel. Om lenskanselliene kjøpte brukt pergament, burde det komme frem av regnskapene for visse perioder.

Åslaug Ommundsen har levert fire bidrag som diskuterer fragmenterte manuskripter som er delt mellom norske og danske provenienser (Ommundsen 2017a, 2017b, 2017c og 2020). Siden artiklene forholder seg til dansk fragmentforskning, er

de omtalt under neste underavsnitt om 'Dansk forskning på fragmentenes proveniens'.

DANSK FORSKNING PÅ FRAGMENTENES PROVENIENS

Tidlige diskusjoner av proveniens gjelder fragmenter av Saxos (ca. 1165–ca. 1208) latinske Danmarkshistorie. Kall Rasmussen oppdaget et fragment (DKB NKS 570 2° IA og IB) i innbindingen av en jordebok for Kronborg slott 1627–1628 i Geheimearkivet i København. Han foreslår at håndskriftet kom fra det nærliggende Esrom kloster, som var cisterciensisk (Kall Rasmussen 1852–1855, 35). Det er interessant at Gullick nylig (2011: 69–70) på paleografisk grunnlag mener at håndskriftet fra midten av 1200-tallet sannsynligvis er cisterciensisk.

Arkivsekretær Plesner oppdaget i 1877 et annet fragment av Saxos Danmarkshistorie i Geheimearkivet i København. Det var brukt som forsterkning ved sammensyningen av et lensregnskap i det østlige Skåne (Kristianstad, skattemanntall 1623).⁶ Plesner anså at '[d]et vil rimeligvis nu være umuligt blot med nogenlunde Sikkerhed at bestemme, hvor den Codex har hørt hjemme, som dette Brudstykke er udskaaret af', men konkluderer 'størst Rimelighed — riktignok heller ikke mere — er der dog for, at dens Hjemstavn var det Len til hvis Regnskabssager den er brugt' (Plesner 1876–1882: 6). Han tenker seg at slottsskriverne kan ha bragt med seg pergament fra det ene len til det andre for å binde regnskaper der hvor de måtte oppholde seg. En viss skepsis til hva man kan slutte fra regnskapene om fragmentenes proveniens har holdt seg i dansk fragmentforskning siden. Weibull (1901: 30–31) bemerker om det samme fragmentet at det kan ha tilhørt premonstratenserklosteret i Beckaskog eller dominikanerklosteret i Åhus, '[o]m den mening er riktig, att räkenskaper af denna art bundits å ort och ställe'. I så fall er det en lang rekke pergamentsblader som kan erindre om disse bibliotekene, anså Weibull.

Pedersen (1881–1882) omtaler et pergamentomslag på et regnskap for Mariager klosterlen for året 1629. Omslaget er et litt skadd og beskåret notarialinstrument på latin fra 1445 angående eiendommer som tilhørte birgittinerne i Mariager kloster, og det gjenbrukte pergament har etter alt å dømme tilhørt arkivet i Mariager kloster. Sammenhengen mellom regnskapet for klosterlenet og det middelalderlige klosterarkivet synes her klar.

Utforskningen av middelalderfragmenter begynte for alvor i Danmark så sent som i 1944 (Raasted 1960: 145; Tortzen 1999: 163). Særlig markerte den klassiske filolog Jørgen Raasted (1927–1995) seg. Han tenkte seg at lensregnskaper ble bundet

⁶ Fragmentet ble i 1891 overført til Det Kongelige Bibliotek og er lokalisert til signaturen NKS 570 2° sammen med to andre fragmenter av Saxo. Gullick (2011: 75) har datert fragmentet til midten av 1200-tallet (ca. 1230–1260).

inn lokalt i lenene og at pergamentet kom fra lokale bøker (Meyer & Raasted 1973: 381–382).

Senere dansk forskning har vært mer skeptisk. Chr. Gorm Tortzen, en annen dansk klassisk filolog, skriver at arbeidshypotesen om at hvis regnskapene for eksempel stammer fra Ringsted klostres len, stammer nok fragmentene derfra også, 'viste sig senere at være for simpel, selv om den i nogle tilfælde utvivlsomt er rigtig' (Tortzen 1999: 165).⁷ Denne skepsis ytrer seg særlig i tre forskjellige tanker:

- 1) Regnskapene (danske og norske) kan være bundet inn sentralt i Rente-kammeret og at pergamentet dermed ikke har tilknytning til stedet hvor regnskapsboken ble skrevet.
- 2) Det var en import, særlig fra Tyskland, av brukt pergament fra middelalderbøker i tidlig nytid.⁸
- 3) Det er komplisert å vite hvor fragmentene kommer ifra og å avgjøre hvorvidt de stammer fra bøker som har vært i bruk i Danmark i middelalderen.⁹

Man har akseptert at materialet til dels har med Danmark å gjøre, men forbeholdene er sterke. Det kan være en årsak til at man i liten grad har inndratt fragmentene i nyere forskning i Danmark.¹⁰ Forbeholdene kommer til uttrykk hos Troelsgård

⁷ Michael Gelting (2017: 115–124) har nylig argumentert for at fragmenter fra regnskaper fra Ringsted Klosters len nettopp stammer fra bøker i Ringsted kloster.

⁸ Dette nevnes uten kildebelegg i *Rigsarkivet* 1983, 917; Troelsgård (2007: 8); Harpsøe (2011: 42–43 og 48). Tortzen (1999: 165) skriver: 'Noget tyder på, at der i slutningen af fragmentperioden blev importeret fragmentmakulatur fra Tyskland', og eksempelvis 'Bibel 10' kan derfor meget vel være kommet til København som makulatur, dvs. som en skrottet bog, der er blevet solgt efter vægt til indbindingsformål.' I sluttnote 8 til stedet skriver Tortzen: 'Jeg kender ingen fældende beviser på teorien om indført pergament', men en regnskapsinnførsel viser at Tøjhuset i København kjøpte 25 ark pergament av store munkebøker i 1607 (Tortzen 1999: 171, note 8), og innkjøpet skjedde lokalt i København. Tanken om at Bi(bel) 10 kan ha vært innkjøpt som importert makulatur får mye større plass i teksten enn forbeholdet i sluttnoten om at denne praksis er udokumentert. Troelsgård (2007: 8) skriver med henvisning til Tortzens artikkel at import av brukt pergament er dokumentert i kildematerialet. Se videre avsnittet 'Resultater og perspektiver' på slutten av denne artikkelen.

⁹ Sml. Tortzen (1999: 163): 'Det er den almindelige (og til dels rigtige) opfattelse, at disse håndskriftfragmenter udgør de sørgelige rester af de danske kirkers og klostres bogsamlinger, der blev splittet og delvis ødelagt efter reformationen, og at de makulerede bøger blev genanvendt til indbinding af regnskaber på lenskontorene og i centraladministrationen, hvis de da ikke gik op i røg som fyrværkerifutteraler i 1630erne'.

¹⁰ Fragmentene nevnes ikke i kapittelet om middelalderen i den ferske *Dansk biblioteks-historie*, bind 1 (Dahlkild & Larsen 2021).

(2007: 8) i diskusjonen av et benediktinsk legendarium benyttet i innbindingen av tollregnskaper fra Malmø tollbod i 1628:

Was the codex used in Scandinavia or was the codex/loose parchment sheets imported later as raw material for the binding of accounts? Was the codex demolished and recycled for binding purposes locally, in this case at Malmø customs chamber, or centrally, i.e. at the Royal accounts chamber, Rentekammeret? All of these situations have in fact been documented in previous works on the Danish fragments, therefore, all possibilities should be considered. (Troelsgård 2007: 8).

Troelsgård (2007: 8–10) viser i konklusjonen til et eksempel på at pergament fra en skandinavisk bok er blitt benyttet til å binde inn et regnskap fra Malmø tollbod i 1632. Han tenker derfor at også legendariet kan ha vært en bok i bruk lokalt snarere enn at det dreier seg om 1600-talls import fra Tyskland. En annen dansk forsker bemerker at det et stykke ut på 1600-tallet ikke ser ut til å ha vært all verden av pergament å hente ifra Tyskland (Andersen 2008: XIX–XX, fotnote 21 med videre referanse).

Et problem som ble først omtalt i dansk forskning, er den dårlige overlevering av regnskaper inntil ca. 1610, og implisitt som følge av det et omfattende tap av fragmenter fra den tid man kan anta at man har hatt et rikelig forråd av pergament fra middelalderen å gjenbruke:

Hvis ikke de store Rentekammerkassationer i det 18. århundrede var gået så hårdt ud over lensregnskaberne, havde vi formentlig haft nogenlunde ubrudte rækker af diverse regnskaber fra såvel hovedlen som smålen fra 1570-erne og frem over, nu må vi nøjes med spredte rester frem til 1610 (Jexlev 1978, del 1: 572).

Jexlevs betoning av rentekammerkassasjonen har satt spor etter seg i både dansk og norsk forskning, som for eksempel Harpsøe (2011: 43–44), Gelting (2017: 112), Pettersen (2003: 50 og 2013: 44) og Karlsen & Weidling (2017: 68). Kassasjonen har gitt en forklaring på det lave antallet fragmenter i Norge og Danmark. Også etter 1610 er det store hull i bevaringen av regnskaper og dermed også av bokfragmenter:

Med hensyn til fuldstændigheden efter 1610 er det desværre også så som så; adskillige len fremviser triste huller i rækken, og ikke alle lensmænd har været lige dygtige og samvittighedsfulde til at føre deres regnskaber. (Jexlev 1978: del 1, 573)¹¹

Harpsøe (2011) diskuterer proveniens med utgangspunkt i 81 fragmenter som ble oppdaget i Rigsarkivet i København i 2007. Han tenker seg dels at en del regnskaper ble bundet inn lokalt og dels at det kunne skje sentralt i Rentekammeret. Særlig peker han på klosterlen som kan ha hatt et forråd av manuskripter tilgjengelig for gjenbruk fra de gamle klosterbibliotekene (Harpsøe 2011: 44). Siden lens- og fogderegnskapene ble laget i to eksemplarer — den regnskapspliktige beholdt ett eksemplar — og de private eksemplarene nesten uten unntak er gått tapt, tenker han at mange fragmenter er forsvunnet med dem. Harpsøe påpeker at det har vært flere innsamlinger av pergament på kongelig befaling i løpet av 1500- og 1600-tallet til Tøjhuset (rustkammeret)¹² i København. Tøjhuset kjøpte også inn brukt pergament i 1607. Det ser ut til å ha vært en storforbruker (Harpsøe 2011: 42).

Michael Gelting undersøker i en nyere artikkel (2017) om regnskaper fra et klosterlen, hvor lenskanselliet lå i det gamle middelalderklosteret, kan være bundet med fragmenter fra det gamle klosterbiblioteket. Det er mange 1500-tallsregnskaper med fragmenter bevart fra Ringsted benediktinerkloster på Sjælland, og den siste protestantiske abbeden satt til 1592. Gelting peker på innholdsmessige annotasjoner som sannsynligvis er gjort senere enn reformasjonen og at bøkene kan ha falt ut av bruk i 1580-årene. Gelting tar utgangspunkt i de fragmenterte tekstenes innhold og annotasjoner til tekstene, og viser at det passer fint med Ringsted klostres bibliotek. Gelting studerer også fragmenter fra Tønder Amt i Slesvig, en gang dansk, men nå tysk. Han peker på det augustinske Bordesholm klosterbibliotek som et sted hvor amtmannen kunne hente pergament.

Innledningsvis omtaler Gelting den skepsis som har vært hos danske medievister mot fragmenter som kildemateriale:

Despite the well-founded convictions of the small group of scholars who began studying the liturgical fragments in the Danish National Archives in the 1950s, Danish medievalists at large held themselves aloof from studying the fragment

¹¹ Årsaken til hullene i regnskapsrekkene etter 1610 kan ikke være at lensherrene ikke førte dem av manglende samvittighetsfullhet, som Jexlev antyder, for ved en lensherres død ble ansvaret for å levere skyldig regnskap overlatt til arvingene. Mer om årsaker til hullene nedenfor.

¹² Tøjhus viser som regel til et militært forråd, men Tøjhuset i København var i tillegg et forråd av allehånde ting man trengte i administrasjonen.

material, remaining sceptical about their Danish provenance. The critics argued that there is evidence of 'monkish books' having been bought from Lübeck by the barrel for use in the chancellery or for special occasions . . . for that reason the fragments in the Danish National Archives might just as well be of northern German provenance as they might be Danish. This scepticism was mostly expressed in personal conversations, and it was never addressed explicitly by systematic studies of the provenance of any specific body of fragments before the efforts of the fragment scholars petered out around 1981. (Gelting 2017: 112–113).

Det er påfallende at Gelting ikke viser til Tortzens arbeider. Ommundsen kommenterer Tortzen, som er den som først og fremst har fremført skriftlige argumenter i denne skeptiske tradisjonen, som følger:

In Denmark, Tortzen's caveats about the fragment material seem to have tainted the fragment material with so much scepticism that it has remained largely untouched until recently' (Ommundsen 2017b: 186).

Gelting (2017) bryter med denne tradisjonen i dansk forskning.

Åslaug Ommundsen har publisert fire artikler som tar for seg proveniens og forholdet mellom fragmenter i DRA og NRA og enkelte andre samlinger (Ommundsen 2017a, 2017b, 2017c og 2020). Hun slutter seg i hovedsak til at de norske lens- og fogderegnskaper ble bundet inn i Norge med pergament innsamlet lokalt og peker også på at det er en del fragmenter i Norge som har vært benyttet til innbindingen av regnskaper som ikke er blitt sendt Rentekammeret (Ommundsen 2017a: 136, 145; Ommundsen 2017b: 186). Særlig fokuserer hun på tilfeller hvor samme manuskript er brukt i innbindingen av både norske og danske regnskaper. Hun har flere forslag til hvordan dette kan ha skjedd. Er manuskriptet i folioformat,¹³ mener hun det tyder på at det har vært i bruk i Danmark:

¹³ Betegnelser som folio (duodes), kvart og oktav angir hvor mange ganger et standard papirark er falsat og er ikke faste mål for sidestørrelse (se f. eks. Horstbøll 1999: 273–279), da sidestørrelsen avhenger av størrelsen på arket som falses. Det gir ikke så mye mening for pergamentbøker, hvor man måtte legge til grunn varierende størrelser av en dyrehud som man skar til mer pragmatisk. Mer løselig benyttes folio om bøker i stort format (i følge Det Norske Akademis ordbok 36 x 42 cm). I denne artikkelen betegner *folio* blader med en sidehøyde fra 30 cm og høyere. Folioformatet var praktisk for visse typer bøker, som missaler som lå i kirkene og liturgiske sangbøker hvor sangerne skulle lese på avstand. De største foliobøkene kan være uhandterlige for studiebruk, som store kirkerettslige verker (se Dane 2012: 42–44 om størrelse og bevaring). De største pergamentbladene kan ha vært hendige for innpakking, men kan også ha vært lettere utsatt for oppkutting i og med at de kunne være store i forhold til materialet som skulle bindes inn. De største bøkene kunne gi store fragmenter selv når de ble kuttet opp.

One common feature of manuscripts imported [into Norway] for the reuse of their parchment is that they are very big, often folio format. In Norway fragments from small books were frequently used for binding, while in Denmark the majority of the books are in folio format, for example large antiphoners, lectionaries, Bibles and law books. The unfortunate methodological consequence is that fragments from large books found in Norwegian fragment collections will have a question mark attached to them, unless they are by a known Norwegian scribe or follow a pattern of use clearly indicating a Norwegian secondary provenance' (Ommundsen 2017c: 343, fotnote 26).

I en undersøkelse av fragmenter fra Bergenhus len slår hun fast at '[t]he books in octavo format are almost certainly Norwegian (Ommundsen 2017a: 154). Hun utdyper:

There can be several explanations for this. The most likely one is that in some cases quires from dismembered manuscripts were actually brought from Denmark to Norway for the explicit purpose of being used in bindings . . . [T]he quires brought from Denmark seem restricted to a certain size, namely large books in folio format. The octavos and small quartos so often found on Norwegian accounts do not seem to have been desired binding material by the central administration, no more in Copenhagen than in Stockholm. (Ommundsen 2017a: 145)

Ommundsen har samlet femten fragmentariske bøker som deler seg mellom landene i en liste (Ommundsen 2017b: Table 8.4). Særlig bøkene i folioformat mener hun kan være importert fra Danmark til Norge etter reformasjonen med det formål å bruke dem som innbindingsmateriale på lensregnskaper (Ommundsen 2017b: 212). Noen steder i teksten uttrykker hun seg mer forsiktig om hvor sikkert det er at det skyldes import fra Danmark til Norge.

Ommundsen foreslår også at pergament kunne være blitt distribuert fra København: 'The Danish Royal Accounts Chamber may sometimes have been concerned about an uncertain supply of local parchment and provided parchment to local governors' (Ommundsen 2017a: 136; se også Ommundsen 2020: 230–231). Ommundsen anser foliobøkene som er delt mellom NRA og DRA som den mest krevende metodiske utfordringen (Ommundsen 2017a: 145–146). Emnet vil bli diskutert nærmere i denne artikkelen.

Til sist bør nevnes en studie av en annen karakter, nemlig Nina Michelsens avgangsoppgave i konservering (1979) som behandler innbindinger av regnskaper fra Hagenskov len på Fyn 1600–1658. Ett mål var å undersøke om regnskapene kunne

være innbundet lokalt i lenet eller i Rentekammeret. Materialet er sprikende (se grafisk fremstilling av hefteformene i bd. 2), også når det gjelder regnskapsmateriale fra samme år som kan være heftet på forskjellige måter. Michelsen mener at '[d]ette ikke tyder på en central heftning men snarere på at flere personer lokalt har varetaket dette arbeide' (Michelsen 1979, 1: 4). Noen sikker konklusjon trekker hun ikke på grunnlag av det sprikende materialet.

Problemstilling

I denne artikkelen vil vi diskutere sentralforvaltningens og de kongelige kanselliens innsamlinger av pergament fra Norge og Danmark, samt sentralforvaltningens rolle i kretsløpet. Sentralt står produksjonen av regnskaper lokalt i fogderiene og lenene, samt sentraladministrasjonens rolle i gjenbruk av pergament i 1500- og 1600-årene. Vi vil ta for oss gangen i regnskapsførselen fra fogderi til len, samt innlevering av regnskapene til Rentekammeret og deres gang gjennom revisjon og oppgjør etter lensherrenes fratreden, frem til kongen skrev den endelige kvittering og samtlige regnskaper for lensherrens funksjonstid var godkjente.

Et annet sentralt emne er arkivforholdene i Danske kanselli og Rentekammeret. Hvor representative er de regnskapene som er bevart, og hvor mye er tapt? Et utgangspunkt for diskusjon er protokollen fra 1725 over kasserte regnskaper fra den store rentekammerkassasjon.¹⁴ Utgangspunktet for diskusjonen er primært administrasjonshistorisk.

Tidligere forskning om fragmentenes proveniens er ikke gått i dybden av regnskapenes gang gjennom den lokale og sentrale forvaltningen. En del informasjon i denne artikkelen kan synes overflødig for formålet, men et bilde av helheten innenfor 1500- og 1600-tallets forvaltning er nødvendig for analysen. Artikkelen bringer derfor ikke bare ny viten om fragmentenes proveniens, men også nye innsikter om administrasjonen lokalt og sentralt.

Et annet aspekt av interesse for både middelalderforskere og historikere som arbeider med tidlig nytid, er diskusjonen av håndteringen av arkiver, kasting av arkivalier og omfattende kassasjon.

Artikkelen rundes av med en diskusjon med utgangspunkt i de to manuskriptene som blir presentert i neste avsnitt. I den forbindelse vil vi også se nærmere på enkelte fragmenterte bøker hvor proveniensens er delt mellom Norge og Danmark. I tillegg

¹⁴ *Kommissionsforretning ang. revision og kassation af arkivalier ved brevkammeret 1720–1725* (Rentekammeret, Rentekammeret i almindelighed 1660–1848) finnes digitalt tilgjengelig etter en gammel mikrofilm her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=23018499#494380,87702093>. Dessverre er kvaliteten på digitale versjonen slett, og den er vanskelig å arbeide med.

til kanselliene som spredningskanal diskuteres den administrative 'postgangen'. Postgangen gikk begge veier, fra Norge til Danmark og vice versa, samt internt i hvert av landene. Vi vil også se på fragmenter i folioformat i NRA og på et eksempel på gjenbruk av et fragment.

TO MANUSKRIPTER I FRAGMENTER MED SAMMENSATT PROVENIENS

Vi vil ta utgangspunkt i to vanskelige tilfeller av manuskripter som brukes til å binde regnskapsbøker fra forskjellige len.

- a) Det éne er en bibel i folioformat (470 × 350 mm) fra 1300-tallet, kalt Bi 10¹⁵ i den danske fragmentregistreringen.¹⁶ Den finnes i mange fragmenter, diskutert av Tortzen (1977 og 1999, 165). Tortzen tar utgangspunkt i de 81 fragmentene som er blitt brukt i innbindingen av danske regnskaper¹⁷ mellom 1565 og 1647. Det dreier seg om en lang rekke provenienser.¹⁸ Tortzen foreslår følgende forklaring:

Dette giver selvsagt kun mening, hvis regnskaberne på bindingstidspunktet har befundet sig på samme sted, og hvis indbindingen har fundet sted efter sidste regnskabs aflevering. 'Bibel 10' er sandsynligvis blevet slagtet ét sted og dér brugt til mange regnskabsrækker i en kortere periode ... Det sandsynligste er derfor, at 'Bibel 10' har befundet sig på Rentekammerets skrivestue og

¹⁵ I den norske fragmentregistreringen er den kalt Bi 9.

¹⁶ I fragmentregistreringen i Skandinavia på 1900-tallet gav man hvert identifiserte liturgiske manuskript en betegnelse med de konvensjonelle forkortelsene som er vanlige i Skandinavia, f.eks. Mi, Br, Gr, Ant, Ps, Ben, Br-Mi osv. + et nummer (Karlsen 2013b: 17–18). Hvert land har sin nummerering. Dette er ikke offisielle betegnelser hos arkivinstitusjonene, men de er en del brukt i forskningslitteraturen. Lilli Gjerløws nummerering av fragmenter og bøker med norsk proveniens omfatter mer enn 500 nummer.

¹⁷ 'Dansk' innbefatter her både Danmark og hertugdømmene.

¹⁸ Forenklet i kronologisk rekkefølge etter Tortzen (1977: 1–5): Rentemesterregnskap 1565, Landskrona 1613–1614, Aahus 1616–1617, Dronningborg 1617–1618, Halmstad 1623–1624, Skivehus 1629–1630, Nyborg 1628–1629, Helsingør Hospital 1629–1630, Herlufsholm 1629–1630, Antvorskov 1629–1630, Antvorskov 1630–1631, Herlufsholm 1630–1631, Kalundborg 1631, Kalundborg 1631–1632, Skivehus 1631–1632, Abrahamstrup 1631–1632, Visborg 1631–1632, Frederiksborg 1631–1632, Helsingør Hospital 1633–1634, Rendsborg 1632–1633, Tryggevælde 1632–1633, Fredriksborg 1632–1633, Fredriksborg 1637, Mariager 1637–1638, Ringsted 1641–1642, Frosta (Froste) 1634–1635, Frosta 1637–1638, Frosta 1638–1639, Frosta 1639–1640, Frosta 1647–1648 (samtlige fragmenter fra Frosta Herred (len) i Skåne er fra brevet til romerne og 1. brev til kolossenserne). Tortzens oversikt over provenienser er omtrentlig, da det ikke fremgår hva slags regnskaper fragmentene har vært brukt til å binde.

(under den svenske belejring af København?) er blevet brugt til at reparere gamle, slidte bind eller bind, som aldrig havde fået den solide pergamentindbinding ...' (Tortzen 1999: 165)

Oppsummert er Tortzens argumenter for at bibelen ble tatt fra hverandre og brukt til å binde inn regnskapsbøker i Rentekammeret i løpet av en kort periode etter 1648 som følger:

- i. Det er usannsynlig at boken ville blitt spredt som enkeltblader over hele landet og brukt over flere tiår.
- ii. Én person fikk i oppgave å binde regnskapssekvenser fra enkelte len/fogderier, da samme håndskrift finnes på omslagene (og i regnskapsboken?) over flere åranger.
- iii. Det er ingen logisk sammenheng mellom de forskjellige bøkene i Bibelen og regnskapene.

Ett godt argument Tortzen ikke nevner for å knytte denne foliobibelen til Rentekammeret, er den eldste forekomsten, som er et rentemesterregnskap fra 1565. Rentemesterregnskapene ble ført i Rentekammeret på grunnlag av lensregnskapene og mange andre regnskaper, og de gjelder hele unionen. Det begynner altså i sentraladministrasjonen.¹⁹

Åslaug Ommundsen (2017c: 346–349) har senere identifisert fragmenter i norske samlinger fra samme foliobibel. To fragmenter fra regnskaper fra Nordhordlen 1632, kalt Bi 9 i Gjerløws registrering av fragmenter i Norge, kan passe inn med Tortzens forklaring, men andre fragmenter i Nasjonalbiblioteket i Oslo har ikke vært brukt til innbinding av materiale som kan ha med Rentekammeret å gjøre:

Oslo, Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30 *Fundationes* for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I (1448–1481), Hans (1481–1513) og Christian III (1534–1559). Latin. Ca. 1610. (Illustrasjon 1.)

Illustrasjon 1 (motstående side). Pergamentblad fra en foliobibel benyttet som omslag rundt Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30, Foundationes for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I, Hans og Christian III. Omslaget har tekst fra Ecclesiasticus (Sirach), kap. 32–33. Avskriften av Foundationes er fra ca. 1610. Foto: Nasjonalbiblioteket.

¹⁹ Det er et opphold i bruken av pergament fra Bi(bel) 10 mellom 1565 og 1613–1614. Det vil bli kommentert nedenfor under 'Resultater og perspektiver'.

Oslo, Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687 Kirkelige forordninger. Dansk. 1500–1600-tall.

Med fragmentene i norske samlinger kjenner man til 85 fragmenter i alt fra én bibel. Tortzens forklaring om Rentekammeret kan altså etter oppdagelsen av de ‘norske’ fragmentene av bibelen bare være delvis rett. Vi vil se nærmere på denne bibelen senere i artikkelen.

- b) Det annet manuskript er et engelsk missale fra 1100-tallet (NRA Latinske fragmenter, Fr. 209–244, 4510 + Fr. 462 i DRA), referert til som Mi 29a i Gjerløws katalog over liturgiske fragmenter i NRA.²⁰ Det var i stort format (310 x 196 mm) og har følgende regnskapsprovenienser:

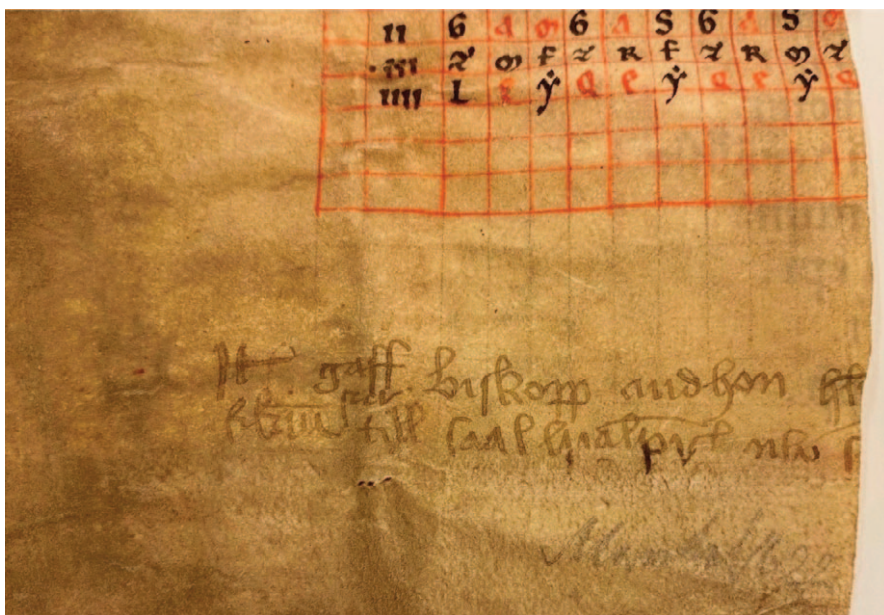
Køge kæmnerregnskab 1621 (Danmark)

Forskjellige regnskaper fra Nedenes og Mandal len 1620–1630 (Norge)

I prinsippet kan man begrunne spredningen mellom Norge og Danmark med at samtlige regnskaper kan være bundet inn i Rentekammeret. I dette tilfelle finnes det en gammelnorsk annotasjon om at biskop Audun av Stavanger (biskop 1426–1445) gav ett eller annet (skåret bort) til sjelehjelp (ill. 2) (Pettersen 2003: 57).²¹ Regnskapsboken er for Mandal len, som hørte til Stavanger bispedømme i mid-delalderen. De norske regnskapsbøkene som er blitt bundet inn med dette mis-salet, er alle fra innenfor Stavanger bispedømme. Kan en sentral innbinding da være sannsynlig?

²⁰ Fragmentet i DRA (nr. 462) er identifisert som samme manuskript som Mi 29a av Michael Gullick (Gullick 2013b, nr. 12).

²¹ NRA Latinske fragmenter, Fr. 243. I denne artikkelen benytter vi fragmentnumrene fra Riksarkivets database som har vært under arbeid siden 2002 og som skal publiseres. Tidligere publikasjoner har gjerne brukt de gamle signaturene. Det er flere grunner til å bruke de nye fragmentnumrene: a) Samlingen er nå lagt i nye konvolutter og organisert i rekkefølge etter de nye fragmentnumrene, b) det er i senere tid registrert en rekke fragmenter som ikke har gamle fragmentnumre, men kun nye databasenumre (det samme gjelder en del unummererte fragmenter under registrering), c) skjønt de gamle numrene er tatt med i basen, er det en del av dem som inkluderer forskjellige typer klammer og parenteser uten at rationale bak dem er forståelig i dag. Av den grunn er de gamle signaturene inkonsekvent gjengitt og dermed ikke så godt søkbare. Først og fremst er man avhengig av de nye numrene for å finne frem til originalene.

Illustrasjon 2. NRA Latinske fragmenter, Fr. 243. På bildet sees en gammelnorsk annotasjon om at biskop Audun gav ett eller annet (skåret bort) til sjelehjelp. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Resten av artikkelen er strukturert som følger. Først vil vi omtale særegne innbindinger for Akershus len og underliggende fogderier. Innbindingspraksisen i dette lenet underbygger tanken om lokal innbinding i lenene. Deretter vil vi se nærmere på sentraladministrasjonen og de to kongelige kanselliers rolle i gjenbruk av pergament i 1500- og 1600-årene. I denne forbindelse vil vi se på reisekongedømmet på 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet. Deretter kommer litt om diplomfragmenter i NRA og deres proveniens. Den administrative postgangen diskuteres.

Dernest kommer en diskusjon av regnskapenes gang fra len til Rentekammer. Rentekammeret er den viktigste institusjon i sentraladministrasjonen hva regnskaper angår, og vi vil se nærmere på hvordan det arbeidet forløp. Vi tar utgangspunkt i regnskapsførselen på Akershus i 1620-årene under lensherre Jens Juel (1580–1634; lensherre 1618–1629) og dens behandling i Rentekammeret frem til kongen skrev den endelige kvittering 22. januar 1631 og samtlige regnskaper fra Juels funksjonstid var godkjent. Deretter ble de bragt til arkivet.

Artikkelen tar så opp arkivforholdene i sentraladministrasjonen fra 1500-årene frem til 1720-årene. Fra 1725 finnes et register på nærmere 1000 håndskrevne foliosider over regnskaper som ble kassert i den store rentekammerkassasjon som fant sted i tiden etter 1721. Man har regnet med at de fleste lensregnskaper inntil 1610 ble kassert ved denne anledning. Innholdet i registeret har ikke vært diskutert i noen sammenheng tidligere og kaster nytt lys over hva som har eksistert og hva som allerede var gått tapt før kassasjonen.

På bakgrunn av alt dette diskuteres så spredningen av fragmenter fra samme bok over forskjellige land og len med ekskurser over fragmenter i folioformat i NRA og over gjenbruk av et fragment. Artikkelen avsluttes med en overgripende diskusjon av fragmenter og proveniens i lys av de forskjellige delundersøkelsene.

Innbindingspraksis på Akershus slott

De største lenene hadde utbygd et administrasjonsapparat. På festningene og andre lensresidenser var det skrivestuer eller lenskansellier. Størst var staben på Akershus. I regnskapene rundt 1600 finner man lønnsutgifter både til skriveren og til to assistenter, såkalte underskrivere. Av regnskapet for 1604/1605 går det dessuten frem at lensherren hadde en egen håndskriver. Så var det også ifølge inventariet fra 1618 både en øvre og en nedre skrivestue på slottet, samt et rom som ble omtalt som kontoret. Senere på 1600-tallet er det også nevnt en underskriver på Bergenhus. Skriverne fikk gjerne omfattende og betrodde oppgaver, og ikke bare knyttet til driften ved selve lenskanselliet. Det hendte at skrivere ble sendt til Rentekammeret med penger og regnskaper, og det hendte også at de forble en periode i København for å avklare regnskapet med revisorene.

Lenskanselliene sto stadig i kontakt med fogdene, som bestyrte lenet på vegne av lensherrene. I de største lenene kunne være inndelt i 10–15 fogderier. En del av de minste lenene omfattet kun et enkelt fogderi. Da kunne samme person fungere både som fogd og skriver ved lensresidensen.

I lenene ble det ført regnskaper på flere nivåer. De enkelte fogder førte både selve fogderegnskapet, skattemanntall og eventuelt også andre regnskaper for sitt område. Ved lenskanselliene ble det ført regnskaper og annet som angikk hele lenet.

Skriverne i lenskanselliene og fogdene skrev dokumenter av forskjellig karakter, både brev og regnskaper, skattemanntall og jordebøker m.v. Viktigst for studier av bokfragmenter, er de regnskaper m.v. som skulle sendes til Rentekammeret i København for revisjon. Selv om mye er tapt, er det dette materialet det er bevart mest av.

Men det ble også skrevet slikt som jordebøker over lenets eller fogderiets tilhørende eiendommer som skulle oppbevares ved embedet. Dette var å regne som autoriserte oversikter som dessuten kunne fungere som forelegg for de jordebøker eller godsoversikter som fogdene skulle sende til lenskanselliet eller kanselliet skulle sende til Rentekammeret. Få jordebøker fra embedskontorene i lenene er bevart i dag.

Det hendte også at lensherrene eller fogdene ble pålagt å sende inn jordebøker og manntall til København utenom dem som skulle gå til Rentekammerets regnskapsrevisjon. I andre tilfeller skulle tilsvarende sendes til stattholderen på Akershus.²²

Det må ha vært vanlig at de som avla regnskaper, også fikk skrevet et duplikat av de offisielle regnskapene til seg selv. Skulle materialet som de sendte fra seg til lenskanselliene eller til Rentekammeret gå tapt under transporten, fungerte de private eksemplarene som en sikkerhetskopi. Og når revisorene i Rentekammeret sendte sine revisjonsrapporter til den som avla regnskapene, var det mye lettere å forstå revisjonsmerknadene når regnskapsavleggeren hadde et duplikat å slå opp i. Det må ha blitt skrevet svært mange private regnskapskopier, men det er ytterst få som er bevart i dag. De bevarte eksemplarene er blitt overlevert i privatarkiver og eventuelt funnet sin vei derfra til biblioteker eller samlinger. De fleste vi kjenner til, gjelder danske len. Det eneste kjente private eksemplar fra norske len som er kjent, er det ovennevnte lensregnskapet for Bergenhus 1562. Tortzen (1986: 110) har riktignok argumentert for at de private eksemplarene ble oppbevart i lenskanselliet så lenge de var aktuelle. Deretter ble de ødelagt, og de ansatte i lenskanselliet solgte pergamentet som de måtte være bundet inn med. Tortzen regner med at dette skjedde etter kort tid, etter mindre enn 10 år. Til dette kan det bemerkes at de private duplikatene må ha vært aktuelle så lenge lensinnehaveren hadde forleningen og videre frem til at han (eller hans arvinger) hadde fått endelig kvittering for sin embedsgjerning. Kvitteringen kunne teoretisk sett komme noen måneder etter at det yngste regnskapet var skrevet. Men det hendte at endelig kvittering kunne komme flere tiår etter lensherrens avgang, og da kunne de eldste regnskapene være virkelig gamle. Og det må ha vært lensinnehaveren som selv bestemte om de private regnskapene skulle ødelegges eller om de skulle tas vare på i hans eget privatarkiv. Tidsavgrensningen på ti år kan vanskelig oppfattes som annet enn et resultat av leken 'tenk på et tall'.

Som nevnt er det regnskapene som ble sendt til Rentekammeret som, tross store tap, er best bevart og som er viktigst for fragmentforskningen. Derfor er det disse regnskapene som vi vil konsentrere oss om videre i denne artikkelen.

²² En del jordebøker innsendt til København er arkivert i NRA Danske kanselli, Skapsaker. Riksarkivets fragmentsamling omfatter en del fragmenter som er funnet på jordebøker og manntall i Skapsakene og i arkivet etter Stattholderembetet.

Illustrasjon 3. Lensregnskap for Akershus len 1560–1561. De to tidligste regnskapene fra Akershus len fra midten av 1500-tallet har bokbind som er utført av bokbindere. Dette bindet har halvfigurbilder med latinske innskrifter av fire fromme kvinner: Judith med sverdet, jomfru Maria med barnet, Lucretia som begår selvmord, samt en slitt figur. Disse bindene samsvarer ikke med den husstilen som kom på slutten av 1500-tallet. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

I lenskanselliet på Akershus ble lensregnskaper og jordebøker fra 1597 til 1615 utstyrt med permer av blankt pergament, eller noen ganger hvitt skinn. Pergamentet er stivt, og på innsiden er det limt fast ett eller to papirark. Permene er utstyrt med to par med remmer av skinn som brukes til å knytte igjen regnskapet.²³

Regnskapet for 1616 ble kun utstyrt med to pergamentbiter i syngen. De etterfølgende årene brukte hel perm av nytt pergament. På noen regnskaper kan man

²³ På grunn av restaurering ser man ikke om det har vært remmer på enkelte av permene, men det er også brukt remmer på andre av lenskanselliets dokumenter, slik som ekstrakt av lensregnskap. Mye av regnskapsmaterialet før ca. 1610 er tapt, så vi vet ikke nøyaktig når denne innbindingstradisjonen ble tatt i bruk.

se rester av gule tøylisser. Så kommer en kort periode fra 1622 til 1624 hvor man bare bruker 'ryggpermer', det vil si permer som dekker ryggen og som bare går noen få cm ut på for- og baksidene.

Fra 1625 går man tilbake til å bruke hele permer av blankt pergament som er limt på ett eller to papirark (ill. 4 på neste oppslag). Til permene er det nå festet to par med tøylisser slik at regnskapet kunne knyttes sammen. Fargen på lissene varierte, men de var ofte blå eller grønne. Denne typen innbinding holder seg frem til ca. 1642. Viktigste endring innen perioden var hvordan syngen av ryggen ble utført. Frem til ca. 1628 ble trådene ført gjennom pergamentet, slik at syngen var synlig på utsiden (ill. 5 på neste oppslag). Deretter var syngen gjemt under pergamentet. Så kom det ny lensherre, en ny skriver i lenskanselliet og en ny måte å binde inn regnskapene på.

Ved et par anledninger får vi også vite hvem det er som ble brukt som bokbinder for Akershus ved inngangen til 1600-tallet. I 1600/1601 fikk Hans bokbinder betalt en riksdaler for å binde slottets gamle bibel, og to mark for å binde inn to jordebøker. Den ene jordeboken skulle leveres i Rentekammeret, den andre til Jørgen Friis († 1616). Det betyr at man fikk laget en særskilt jordebok til den nye lensherren som overtok lenet fra 1. mai 1601. Det er trolig samme bokbinder som er nevnt i 1607/1608, da omtalt som Hans Meier. Av de tolv skinnene som ble beredt, ble ti brukt. Bokbinderen fikk en halv mark for hvert av disse ti skinnene. Det er særskilt nevnt at han bandt inn en jordebok som skulle overdras til Enevold Kruse (1608–1618; † 1621). Han skulle overta som lensherre 1. mai 1608.

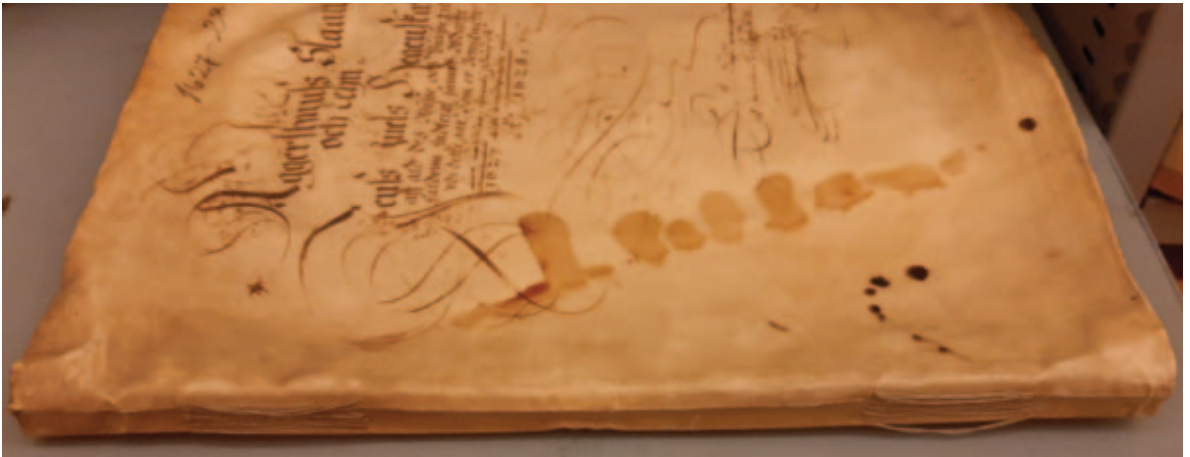
Inntrykket er at på Akershus er det ganske stor kontinuitet med lange perioder hvor innbindingen ble utført på samme måte. Materialet fra Bergenhus gir et annet inntrykk, nemlig at man på slutten av 1500-tallet og på tidlig 1600-tall ikke hadde noen særlig kontinuitet i innbindingspraksisen. Ser man på lensregnskapet for 1632, har dette ikke perm. Det er forsterket med to biter av blankt pergament som sitter i ryggen og litt inn på dokumentets bakside. Syngen er utført med fem tråder.

I Trondheim finner man en mellomting mellom hva man finner på Akershus og på Bergenhus. Her skifter man mellom permer av ulikt materiale, mens det er noe større kontinuitet i hvordan syngen i ryggen er utført. På lensregnskapet for 1632 er det ikke perm og heller ikke spor av forsterkninger. Syngen er utført med en enkelt tråd.

Som man ser, er innbindingen på regnskaper satt opp i lenskanselliene i Norges tre viktigste len utført på forskjellig måte over tid, og på ulik måte ved de enkelte kanselliene.

Illustrasjon 4 (motstående side). Lensregnskap for Akershus len 1627–1628. Regnskapet er bundet inn med blankt og stivt pergament. Protokollen kan holdes lukket med hjelp av to grønne silkebånd. Skriveren på Akershus har skrevet hva innholdet er. Nede til høyre finner vi renteskriverens anmerkninger om at regnskapet er revidert. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Illustrasjon 5. Ved sammensyningen av lensregnskapet for Akershus 1627–1628 er trådene ført frem til overflaten på to steder. Begge steder løper fem tråder langsetter protokollens rygg. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Også på det lavere nivået finner man interessante mønstre. Igjen kan man se på forholdene i Akershus len. Her var det i begynnelsen av 1630-tallet fjorten fogderier. Alle fogderegnskapene fra regnskapsåret 1632/1633 er i folioformat. Ved fem av disse har man brukt små biter av ubeskrevet, hvitt skinn til å forsterke de to stedene i ryggen hvor sytrådene er ført gjennom papiret. På regnskapet for Valdres fogderi er det benyttet et pergamentsfragment med tekst på latin. To regnskaper har papirark som er brettet sammen til en forsterkning med flere lag. Og så er det to regnskaper som er utstyrt med større 'ryggpermer' av henholdsvis pergament og papir. Det kan også bemerkes at på noen regnskaper er fragmentene større enn på andre, noen steder er de kvadratiske og andre steder avlange. Og i noen fogderier er hjørnene på fragmentene avrundet. Der man lager forsterkninger av skinn, finner man noen steder skinn med glatt overflate og andre steder skinn med ru overflate. Og så er det

fire regnskaper som ikke har permer eller forsterkninger. Trolig har regnskapet for Hedemarken fogderi hatt fragmenter av et middelalderlig graduale. Det lar seg ikke avgjøre om de tre siste regnskapene aldri fikk noen forsterkning, eller om opprinnelige forsterkninger har kommet vekk fra sine regnskaper i senere tid. Syngen er heller ikke lik på alle fogderegnskapene fra Akershus len 1632/1633. Det er variasjoner i hvor mange steder trådene er ført gjennom arkene, hvor stor avstand det er mellom hullene, og hvordan trådene er ført mellom de ulike stedene hvor det var sydd.

Også innbindingspraksisen for fogderegnskaper varierte over tid. En gjennomgang av fogderegnskapene fra Akershus len gjennom 1630-årene viser endringene. I noen fogderier er det lite forandringer, i andre fogderier er det større variasjon. Felles er at ingen av fogdene bandt inn sine regnskaper på samme måte som man gjorde i lenskanselliet.

Sentralforvaltningen under reisekongedømmet ca. 1520–1648

For å finne en forklaring på spredningen av pergament fra samme bok mellom forskjellige len og mellom Norge og Danmark, kan det være hensiktsmessig å se nærmere på sentraladministrasjonen og den lokale lensadministrasjon.²⁴ Kongene samlet gjennom kanselliet ved flere anledninger inn gamle bøker for gjenbruk av pergament, som vi skal se nedenfor. Vi vil se nærmere på kanselliets rolle i distribusjonen av pergament til innbindingsformål. Inntil Rentekammeret ble utskilt som eget kontor i Danske kanselli ca. 1550, holdt kanselliet oppsyn med regnskapsførselen. Rentekammeret var det første kontor i sentraladministrasjonen som fikk permanent opphold i København. Man kan tenke seg at mottak av inntekter fra danske og norske len og regnskapsrevisjonen enklest foregikk på ett sted.

Kanselliet utstedte de kongelige brev og var frem til 1660 det eneste statlige ekspedisjonskontor, og det holdt oppsyn med finansadministrasjonen og regnskapslenene. Det ble ledet av en kansler. Tidlig på 1500-tallet var administrasjonen liten. Skjønt man kjenner til hele 36 sekretærer i kanselliet under Christian II (1513–1523), var de etter alt å dømme noen få om gangen (Hvidtfeldt 1939: 226). Christians ambisjon var å være konge over hele Norden. En kanselliinstruks fra ca. 1522 vitner om en liten sentraladministrasjon på fem sekretærer for hele unionen (Jørgensen 1884: tillegg 2, s. 200–205; sml. Olesen 2000: 32):

²⁴ I studiet av administrasjonen i tidlig nytid har de relevante bidragene i *Dansk forvaltningshistorie* 1 vært nyttige for forståelsen (Petersen 2000 og Jespersen 2000).

- 1) Én tysk skriver skulle ha ansvaret for brev som gjaldt de tysktalende delene av Sønderjylland, Holsten, Tyskland, Fyn. Dessuten skulle han oppbevare alle innkommende tyske brev fra disse områdene.
- 2) En annen skriver skulle dekke alle saker på dansk som gjaldt Fyn, Ærø og Sønderjylland. I tillegg skulle han ha ansvaret for Norge (med Island og Færøyene) og Sverige (med Finland).
- 3) En tredje skriver fikk ansvaret for Nordjylland.
- 4) En fjerde skriver fikk ansvaret for Sjælland, Lolland og Møn.
- 5) En femte skriver hadde ansvaret for saker som angikk Skånelandene (Skåne, Halland og Blekinge).

Den enkelte skriver hadde ansvaret for å registrere og skrive av i fulltekst samtlige inn- og utgående brev.

Oppsynet med finansforvaltningen hørte under Christian II til én av kanselliets sekretærer, Anders Glob († 1546), kannik i Odense, som ble kalt rentemester (Hvidtfeldt 1939: 224). Dette er første gang ordet opptrer, og det ble senere brukt som tittel på de to til tre personer som ledet det daglige arbeidet i Rentekammeret. Samtlige sekretærer i kansellet var involverte i denne virksomheten. I 1521 ble det besluttet at én adelsmann skulle reise rundt i Jylland sammen med en sekretær for å gjennomgå regnskapene sammen med fogdene og deretter rapportere alle mangler til kongen. Det samme skulle skje i de andre landsdelene. Det er rimelig å anta at de norske regnskapene på denne tiden ble sendt til Danmark for revisjon.

I 1523 overtok Frederik I (1523–1533) makten. Med seg hadde han med seg sitt tyskspråklige kanselli fra Holsten. Fra denne tid regner man med to kansellier, *Danske* og *Tyske kanselli* i Danmark. Danske kanselli under Frederik I tilsvarer med fem sekretærer omtrent det Christian II hadde planlagt i sin kanselliinstruks med unntak av at all kontakt med tysktalende områder skulle tas hånd om av Tyske kanselli. Tyske kanselli forestod utenrikskorrespondansen på latin og tysk.²⁵ Danske kanselli skrev til Sverige på dansk.

Kanselliene fulgte kongene på deres stadige reiser.

OFFENTLIGE INNSAMLINGER AV PERGAMENT FRA MIDDELALDERBØKER

Den første store innsamling av pergamentbøker man kjenner, skjedde like etter reformasjonen. Christian III sendte i 1537 den tyske magister Jürgen Thor(n)mand (Georgius Pylander) for å samle inn bøker fra kirker, klostre og domkapitler i hele

²⁵ Om Tyske kansellis bruk av språk, se Karlsen (2017: 124–125).

Danmark og føre registre over bøker han ikke tok med.²⁶ Hensikten var å samle bøker til kongens bibliotek (Kaaber 2021: 63 og 68), men man kan regne med at materiale som ikke var interessant, ble gjenbrukt. Det finnes en fortegnelse fra 1537–1539 i DRA over innsamlede bøker lagt i tønner og kister i Malmö og Lund (Lindbæk 1913: 319–334; Harpsøe 2011: 40). For det meste var det trykte bøker, mange i flere eksemplarer. Det var 199 eksemplarer av *Breviarium Lundense* og hele 977 eksemplarer av *Historia sancti Clementis*, begge trykt i Paris 1517 (LN 27),²⁷ så vel som en rekke andre liturgiske bøker, klassikertekster, middelalderforfattere²⁸ og renessansehumanister.²⁹ Også i 1554 sørget Christian III for å samle inn bøker. Han beordret sin kapellan Heinrich Bruchhofen († 1576) om å bringe alle bøker han fant nyttige i Vor kloster på Jylland, til universitetet i København (brev utgitt av Rørdom 1860–1862, 755–756).³⁰ Han skulle registrere samtlige bøker i klosteret som han ikke tok med seg. Abbed Peder Sørensen i Øm kloster ble samme år (29. januar) pålagt å lage et inventar over klosterets eiendeler (*Kancelliets Brevbøger 1551–1555*, 290–291). Selve inventaret er utgitt av Suhm (1794; for bøkene, se s. 312–324). Munkene eide 233 bøker og abbeden eide 113 (McGuire 1976: 134)³¹. Begge deler er store samlinger for sin tid.³²

Et tredje eksempel fra Christian III's tid, er av en annen art. Han pålegger i brev av 19. desember 1555 historikeren Hans Svaning (1503–1584) å levere til kongen de bøker han har fått fra klostre, kirker og andre steder, samt hva han selv hadde samlet (*Kancelliets Brevbøger 1551–1555*, 411). Noen i riket ville utgi dem i trykk, står det i

²⁶ Brevet er bevart i avskrift i arkivet etter Lunds domkapittel (utgitt av Weibull 1901: 14–16).

²⁷ *Historia sancti Clementis* er et lite tillegg til *Breviarium Lundense*. De mange eksemplarene viser at opplagene for liturgiske trykk i Skandinavia kan ha vært høye i tiden før reformasjonen.

²⁸ Blant dem fjorten trykte eksemplarer av Saxo (Paris 1514: Iodocus Badius).

²⁹ Enkelte eksemplarer ble overlatt til Christiørn Pedersen (ca. 1480–1554), som oppholdt seg i Malmö 1532–1541. Det høye antallet eksemplarer trykk laget for Danmark tyder på at de er beslaglagt fra selve erkebispesetet i annen halvdel av 1530-årene, og Christiørn Pedersen hadde selv vært involvert i trykkingen av dem under og etter sitt opphold i Paris 1510–1515. Listen er dominert av parisertrykk, og femten trykk av dem var utført av Iodocus Badius (Josse Bade, 1468–1535) i Paris, som Christiørn Pedersen hadde hatt nær kontakt med under sitt opphold der.

³⁰ Innsamlingen av 'nyttige' bøker fra Vor kloster kan sees i sammenheng med Hans Svanings arbeid med en latinsk Danmarkshistorie (Rørdom 1867: 72–73). Mer om dette like nedenfor.

³¹ En del av bøkene var trykte.

³² For et inntrykk av geistlige boksamlinger i middelalerens Danmark, se Jørgensen (1913). Om de monastiske bøker i tiden etter reformasjonen, se Langkilde (2005 og 2019).

Illustrasjon 6. Et lite tårnrom på Sønderborg slott i Sønderjylland, hvor Christian II oppbevarte det kongelige arkiv. Ved overføringen av brev, jordebøker, regnskaper etc. fra Holsten til Sønderborg kastet Anders Glob i kongens kanselli en del 400–500 år gamle dokumenter på varmen. Ellers var mye sønderrevet og ødelagt av rotter. Arkivforholdene var små. Rundt midten av 1700-tallet disponerte Gehejmearkivet (kongens arkiv) ca. 45 m² i arkivbygningen på Slotsolmen i København. Foto: Espen Karlsen.

brevet, men kunne ikke finne eksemplarer. Ifølge et senere kongebrev (24. februar 1579) hadde Svaning reist rundt med et brev fra Christian III og samlet inn materiale fra klostrene (*Kancelliets Brevbøger 1576–1579*, 577). Dette må høre til kategorien nyttige bøker som var relevante for den latinske Danmarkshistorien Svaning arbeidet med på kongelig oppfordring.

Et ønske om kontroll fra øverste hold med bøker som tilhørte kirkene, kommer også frem av et pålegg av 6. februar 1561 fra Frederik II til Laurits Bertelsen, superintendent (fungerte 1557–1587) i Aarhus bispedømme (Rørdam 1886: 56–57). Samtlige bøker som tilhører Aarhus domkirke eller andre kirker, skal samles for å lage et bibliotek. Alle bøkene skal fortegnes i to registre. Fjerning av bøker fra samlingen uten kongens tillatelse skal straffes som tyveri.

Kongene kalte flere ganger inn pergament fra middelalderbøker gjennom kanselliet, f.eks. til slott nær forbundet med kanselliene, senere til København. Den 2. juni 1587 beordret Frederik II lensherre Niels Parsberg (1545–1592) på Roskildegård til straks å levere alle gamle papistiske bøker han hadde, til Kronborg slott.³³ I 1598 og 1599 ble det forberedt et stort og kostbart fyrverkeri på Kronborg slott til ære for lensherre på Fredriksborg Peder Munds († 1607/1608) bryllup. Regnskapene for arkeliet på Kronborg viser at man hentet gamle munkebøker fra Lund og Roskilde samt 116 000 stykker regalpapir (kongens papir) til bruk i fyrverkeriet (Vass & Bill-Jessen 2011: 262–267). Utgiftene bar kongen selv gjennom Øresundstollen.

Det har vært flere innsamlinger fra Danmark og Norge av pergament på kongelig befaling, flere ganger i løpet av de første femti årene etter reformasjonen, i 1598–1599 fra Lund og Roskilde, i 1634 fra Lund stift til fyrverkeri, og i 1641 fra Herrisvad kloster i Skåne til Tøjhuset i København (Harpstø 2011: 39–42). Allerede i 1559 rapporteres det om at biblioteket i det benediktinske Alle Helgens kloster utenfor Lund kun hadde to velbevarte bøker (Weibull 1901: 20–21),³⁴ og det lave antallet kan meget vel kan være et resultat av innsamlinger. En innsamling fra de norske bispesetene til kanselliet skjedde i 1622, og pergament fra utvilsomt norske bøker er funnet på danske regnskaper (se f. eks. Karlsen 2013c: 30–31).

Tøjhuset kjøpte inn brukt pergament i 1607 (Tortzen 1999: 171, note 8). I 1608 bemerkes det i Tøjhusets regnskap om 68 gamle munkebøker fra Sorø kloster: 'de haffuer staat her til forwaaring till denne Dagh, fordj man vidste ikke, huortt Kon. May. vilde haffue dennom hen, førend nu at Hanns May. gaff befaling om at forbrwge dennom til Fiörwergh' (Blom 1869: 94). Bemerkningen er interessant, siden bøkene måtte stå til kongen bestemte hva som skulle gjøres med dem. Det var altså ikke fritt frem å gjenbruke pergament innsamlet til Tøjhuset, og det vitner om kontroll med ressursbruk fra høyeste hold. Det vitner også om at forvaltningen gjenbrakte pergament samlet inn i Danmark.

Innsamlingene av pergament kompliserer proveniensproblematikken, og det er her tydelig at man kan forvente mye pergament fra andre steder blant fragmentene i sentralforvaltningen og slottskanselliene (se nedenfor om dem). Pergament benyttet i København vil derfor kunne være fra andre steder i Danmark og Norge, dog mer fra Danmark enn fra Norge. Som vi skal se nedenfor, bør København tidlig ha sluppet opp for pergament fra byens egne middelalderbøker.

Vi har sett at middelalderlige bøker og brev dels samles inn, om de er nyttige, til kongens bibliotek eller til Københavns universitet, dels at de unyttige registreres. Det

³³ Brevet er gjengitt i sin helhet av Tortzen (1986: 111).

³⁴ Ellers var bøkene sønderrevne og fordervede.

er påfallende at man vil ha kontroll på både nyttige og unyttige bøker. De registrerte bøkene som fikk stå igjen i kirker og klostre, har stått lagelig til for senere gjenbruk. I 1587 blir papistiske bøker samlet inn til Kronborg åpenbart for å gjenbrukes. I 1598/1599 hentes gamle munkebøker inn til samme sted for å benyttes i fyrverkeri.³⁵ Også i 1608 og 1634 ble middelalderpergament brukt i fyrverkerier. Rimeligvis skjedde dette oftere.

En systematisk oversikt over omtaler av gamle bøker og brev på pergament gjennom 1500- og 1600-årene i *Kancelliets Brevbøger*, NRR og særlig i hele regnskapsmaterialet mangler fortsatt.

OMREISENDE KANSELLIER

De fleste bevarte fragmenter ble brukt til innbinding av regnskaper under unionskongene Frederik II (1559–1588) og Christian IV (1588–1648). Reisekongedømmet, som er velkjent fra middelalderens Skandinavia, var fortsatt levende frem til midten av 1600-tallet.³⁶ På grunnlag av daterte og stedfestede brev i *Kancelliets brev bøger* oppholdt Frederik seg ca. 4 ½ måned i København i årene 1571–1579 og i årene 1580–1588 kun 2 ½ måned, altså rundt syv måneder til sammen. Dette er blitt utlagt som at Frederik var lite interessert i riksstyret siden han oppholdt seg på avstand fra kanselliene, men som Frede P. Jensen påpeker, viser daterte og stedfestede dokumenter at kanselliene reiste rundt med ham (Jensen 1978: 14–17). Danske kanselli var under Frederik II todelt. Det hadde et kontor i København, mens hovedparten av kanselliet har fulgt kongen. '[K]ancelliarbejdet var centreret omkring kongen i den forstand, at indgående post i vidt omfang blev åbnet i kongens nærhed, kongen resolverede i de forskellige sager, og de udgående breve blev for det store flertals vedkommende renskrevet og færdiggjort til afsendelse fra kongens opholds-

³⁵ Mange pergamentbøker kan være gått med i dette fyrverkeriet og ikke minst i kroningsfyrverkeriet for Christian IV i København i 1596 (sml. Vass & Bill-Jessen 2011: 262–263). Storsslåtte fyrverkerier var et markant innslag i dansk hoffkultur under Frederik II og Christian IV (Wade 1996: 120–146), og de kan allerede tidlig ha redusert bestanden av pergamentbøker i sentrale strøk i Danmark.

³⁶ Reisekongedømme er definert slik av Strömberg: 'Denna statsform . . . utmärkte sig genom frånvaron av något fast säte för det kungliga hovet och administrationen, vilka ständigt vandrade rundt från plats till plats. Detta som i modern tid kallas huvudstad saknades alltså' (Strömberg 2013: 7). Monarken hadde dermed direkte kontakt med den lokale forvaltningen. Stockholm fremstår som svensk hovedstad først i løpet av 1600-tallet av ifølge Strömberg (2013, 7).

sted' (Jensen 1978: 16).³⁷ På selve reisene mellom oppholdsstedene opphører brev-utstedelsen, men når han hadde tatt nytt opphold et sted, begynner den igjen. Kanselliet var kun samlet når kongen oppholdt seg i København, hvor det ellers kun var en liten besetning av Danske og Tyske kanselli, samt Rentekammeret. De to avdelingene kunne ha nær kontakt så lenge kongen oppholdt seg på Sjælland. Rentekammerets korrespondanse gikk gjennom kanselliet og ble vel sendt bulkvis via kanselliet med ujevne mellomrom, i det Rentekammeret ikke alltid har kunnet vite hvor kanselliet oppholdt seg. Det er verdt å notere at administrative eller politiske forholdsregler av viss betydning ikke kunne besluttes under kongens fravær. Den lille besetning av kanselliene i København har da hatt liten selvstendig aktivitet når kongen f. eks. var på Jylland. Situasjonen med omreisende konger og kansellier minner mye om middelalderens reisekongedømme.

Skjønt etterfølgeren Christian IV (1588–1648) i høyere grad enn forgjengerne foretrakk København som residensby, var han stadig på større og mindre reiser. Mens Frederik II med unntak av et besøk på Båhus i 1585 ikke kom til Norge på sine reiser, gjorde Christian IV det ved en rekke anledninger. De første par gangene kom han til kongehyllingen på Akershus og følgende herredag i mai og juni 1591, og i 1597 kom han til Båhus og Akershus. I 1599 la han ut på den lange reisen til Finnmark.³⁸ I alt kan man regne med 25 sikre opphold, flere av dem på én til to måneder. Siste reise til Norge varte i syv uker i juli og august 1646, med opphold på Akershus, i Kongsberg og i Arendal.

Et langt opphold i Norge fant sted i 1602. Det følgende er basert på daterte og stedfestede dokumenter i *Kancelliets Brevbøger* og NRR for 1602. 9. mars befant han seg i København. 16. mars er han belagt på Akershus slott, 20. mars på Sem gård i Eiker som Hans Pedersen Litles († 10. november 1602) gjest, 21. mars på Falkenstein ved Horten. 29. mars finner vi ham igjen i København. Han dukker opp igjen på Akershus 29. august. 17. september drar han fra Akershus til Sem gård i Eiker hvor han oppholder seg til 4. november. I alt 48 brev til norske mottagere er stedfestet til Sem i denne tiden.³⁹ 8. november finner vi ham på Tomb gård i Råde. 26. november er han igjen belagt i København.

³⁷ Under den nordiske syvårskrigen (1563–1570) hadde det oppnevnte regjeringsråd i København fullmakter til å åpne brev og å sørge for en viss utstedelse av brev i kongens navn for å spare tid (Jensen 1978: 36–37).

³⁸ Langslet (1997: 136–139) gir en oversikt over 28 reiser, men to–tre av dem er usikre. Tidsangivelsene er lett upresise. Oversikten ser ikke ut til å basere seg på daterte og stedfestede brev i kanselliets brevbøker, NRR og kongens egenhendige brev.

³⁹ I tillegg kommer brev til Danmark og hertugdømmene.

Fra 1596 finnes en oversikt over hvor mange vogner som skulle følge med kongen på reise (Jespersen 2000, 108). Listen omfatter 516 vogner. For kansleren oppgis tolv vogner og for leder av Tyske kanselli det samme antall. I Danske kanselli var det ni personer med to til fire vogner hver, i alt 26. I tillegg kom tolv vogner til kansellikister og fyrbøtere. Personalet i Tyske kanselli medbragte til sammen 21 vogner, samt tolv vogner til kansellikister og fyrbøtere. Det er to fulltallige kansellier som ser ut til å ha vært medregnet her.

Under Christian III, Frederik II og Christian IV var det slottskansellier i betydningen arbeidslokaler på slottene hvor kanselliene kunne sette inn sine arkivkister og som lå vel til rette for å arbeide: 'kansellikisterne føres omkring med, og hvor hoffet tager ophold, indrettes der strax skriverstuer' (Jørgensen 1884: 17; se videre Dalgård 2005: 73–100 om slottskanselliene). Særlig Koldinghus var vel tilrettelagt alt i 1500-årene. I 1630- og 1640-årene kunne Christian IV tilbringe hele eller store deler av vinteren på slott langt fra København, som Skanderborg, Flensborghus, Haderslevhus, Antvorskov eller Rendsborghus (Dalgård 2005: 74–76). Det er mulig at viktige slottslen som Akershus og Bergenhus kunne tilby samme muligheter i Norge. I Holsten kom det til et tyskspråklig kanselli på Glücksburg slott under Christian IV for Holsten og for kontakten med Tyskland, og det har etterlatt seg omfattende arkivalier (Dalgård 2005: 118–122). I 1649, etter Christians død, ble et regeringskanselli for hertugdømmene lagt dit (Dalgård 2005: 101–102).

Riksstyret var omflakkende under hele den periode man bandt inn regnskaper med fragmenter. Frederik II kom ikke til Norge, men Christian IV hadde en rekke opphold. Som vi skal se, er det allerede tidlig i hans regjeringstid at fragmenter av samme bok dukker opp som innbindingsmateriale på regnskaper både fra Norge og fra Danmark.

FRAGMENTER AV DIPLOMER

Også diplomer ble gjenbrukt som innbindingsmateriale i forvaltningen. Vi regner med at flere av dem er blitt spredd gjennom sentralforvaltningen. På diplomfragmentene kan man finne opplysning om tid og sted, om det ikke er skåret bort. Er avsender og/eller adressat kjent, gir det et godt holdepunkt for å fastslå diplomets opphav og bruk. Blant NRAs diplomfragmenter finnes både middelalderbrev og etterreformatorisk materiale på latin, norsk og dansk. Vi vil nevne utvalgte diplomer. Ingen av diplomfragmentene har fått signaturer ennå.⁴⁰

⁴⁰ Det er to esker med diplomfragmenter, Diplomfragmenter A og Diplomfragmenter B, som ligger som et tillegg til Diplomsamlingen i NRA. Eskene inneholdt også latinske liturgiske fragmenter med gammelnorske jordeboknotiser i margin. De ble lagt over til samlingen av latinske fragmenter i 2022.

Blant middelalderbrevene kan det finnes små overraskelser, som et latinsk originalbrev datert 18. juli 1436 i Lübeck av den pavelige pengeinnsamler Ludolph Robring til de norske biskopene og kapitlene om hans representant i Norge. Det er utgitt i DN VII, nr. 403 etter en senere avskrift basert på et skadd forelegg. Særlig henvender den pavelige kollektor seg til biskop Audun av Stavanger. Siden de seks fragmentene er løsnet fra fogderegnskaper fra 1628 for Ryfylke i Stavanger len, er det rimeligvis biskop Auduns eksemplar av brevet som her er benyttet til innbindingsmateriale.

En tilsvarende sammenheng kan man også se når det gjelder en del fragmenter av to dokumenter som vedrører Eline Hundermark og hennes gods, og hvor i hvert fall ett av dokumentene er utstedt i Viborg. De ble gjenbrukt på Vardøhus i 1624(/1625?) og 1628. Eline giftet seg i 1625 med Hans Cunningham (ca. 1575–1651), som var lensherre på Vardøhus 1619–1651. Dette er et eksempel på dokumenter som ikke er blitt spredd gjennom kanselliene.

Et annet eksempel er et gjeldsbrev fra Jens Mogensen Harbou (1559–1635) til Sindinggård (nær Ringkøbing) til Ludvig Munk til Nørlund. Riktignok var sistnevnte en periode lensherre i Trondheim, senere på Akershus og i en del mindre norske len, før han returnerte til Trondheim. Blant annet hadde han Lista len ett års tid, fra 1588 til 1589. Men hvordan kunne deler av brevet bli brukt på regnskap fra Ryfylke 1616?

To fragmenter av et tidlig dansk latinskspråklig diplom uten synlig datering har vært benyttet i innbindingen av regnskaper fra Tønsberg len i 1641. Diplomet er av eldre dato, kanskje ca. 1200. Det omtaler en del gårder i Danmark og på Bornholm. Et brev om Mariebo birgittinerkloster fra pave Martin V (1417–1431) til biskopen i Roskilde, Jens Andersen Lodehat (biskop 1418–1431), finnes også i form av et avtatt omslag, men dessverre uten proveniensopplysninger. Jens Lodehat var Erik av Pommerns (norsk konge 1389–1442, dansk konge 1396–1440) danske kansler fra 1416. Rimeligvis er de to pergamentbrevene kommet til Norge via Danske kanselli eller på annet vis gjennom forvaltningen.

Felles for diplomfragmentene i NRA er at de ikke er importert utenfra unionen, og de fleste har tilknytning til Norge, ikke til Danmark.

POSTGANG

Vi har så langt fokusert på de omvandrende kanselliene som en spredningskanal for pergament. For å vurdere mulige andre veier som blader og fragmenter kan ha tatt, vil vi også se på den administrative 'postgangen'. Det er da Akershus len som vil stå i sentrum. I lensregnskapene herfra finner man stadig regnskapsført utbetalinger av

‘budpenger’ eller ‘budlønn’ til personer som fraktet brev.⁴¹ Så langt er ikke tilsvarende funnet i regnskapene fra andre len.

I lensregnskapet for 1593–1594 finner vi fem poster av interesse.⁴² Både i august og oktober 1593 gikk det kurerer fra Akershus til Danmark med brev fra Oluf Galle († 1622) til herr Axel. Oluf Galle satt på denne tiden i slottsloven på Akershus mens lensherren Axel Gyldenstierne var i Danmark. I dette tilfellet var det altså vikaren som hadde behov for å kommunisere med en fraværende lensherre. I romjulen samme år ble det etter Axel Gyldenstiernes befaling sendt kurerer til henholdsvis Stavanger og Bergen som hadde med seg kongebrev til lensherrene der. Og i mars 1594 ble det sendt to menn som skulle ta med seg brev fra Akershus til ‘prinsen’ Christian IV og riksrådet.

Mange av brevene som ble sendt sydover til Danmark skulle til kongen, og altså noen ganger til riksrådet. Men det kunne også være andre mottakere, slik som kansleren eller stattholderen på København slott.⁴³ Det var unntak at kongebrev ble sendt fra Norge, men det skjedde i 1615–1616. Da fikk Hans Olsen budlønn for å bringe kongebrev fra Akershus til stattholderen i København (Breide Rantzau, 1556–1618). Trolig skjedde dette mens Christian IV var på Akershus og ved herredagen i Oslo i månedsskiftet juli-august 1616.⁴⁴

Bud som ble sendt til Danmark kunne selvfølgelig også ha med post på returreisen. Men innførlene i regnskapene angir som regel bare hva budene hadde med seg når de forlot Akershus. Et unntak er fra mars 1628, da et bud ble sendt til København med et dokument som trengte kongelig resolusjon før det skulle tas med tilbake til Akershus.⁴⁵

I de fleste regnskapene fra 1593 og frem til begynnelsen av 1630-årene var tallet på utbetalinger av budlønn begrenset.⁴⁶ Annerledes var det i krigstid. Da kunne det

⁴¹ Utgifter til bud som reiste med brev kan være ført inn i regnskapene under samme rubrikk som utgifter til reise med penger og regnskaper, men også til slikt som utbetalinger til speidere som ble sendt inn i Sverige for å samle etterretninger og personer som skulle følge utskrevne sjømenn ned til Danmark. Slike utbetalinger er ikke regnet med i oversiktene som her gis.

⁴² Akershus 5.3 Lensregnskap 1593–1594.

⁴³ F.eks. Akershus 10.2 Lensregnskap 1600–1601 med brev til kansleren 10. mars og til kansleren og stattholderen 12. april 1601.

⁴⁴ Akershus 37.3 Lensregnskap 1615–1616.

⁴⁵ Akershus 80.7 Lensregnskap 1627–1628.

⁴⁶ F.eks. 1597–1598, 3 poster; 1600–1601, 3 poster; 1614–1615, 9 poster; 1615–1616, 4 poster; 1617–1618, 2 poster; 1620–1621, 1 post; 1624–1625, 6 poster; 1627–1628, 7 poster; 1630–1631, 4 poster.

gå mange brev, og på uvanlige ruter. Slik var det under Kalmarkrigen. To-årsregnskapet for 1610–1612 viser dette. Som overskrift i posten for budlønn gir skriveren forklaringen at de i disse besværlige tider var det ofte nødvendig å sende brev til København, Kalmar, Halmstad, Båhus og Elfsborg, og til militærleirene ved Svinesund og Uddevalla. Og så hadde man sendt kongebrev til lensmennene i Brunla, Tønsberg, Bratsberg, Agdesiden, Stavanger, Bergenhus og Trondheim len. Og så til slutt var det gått 'fredsbrev' til alle lensherrer og fogder Sønna fjells og til lensherrene på Bergenhus og i Trondheim.

Fra 1632 ble antallet kurerforsendelser større enn tidligere, og et par regnskaper fra andre halvdel av 1630-årene inneholder mer enn 60 budlønninger.⁴⁷

Ved siden av de omflakkende kanselliene kan forsendelser pakket i middelalderpergament ha bidratt til spredningen (se f. eks. Karlsen 2013d: 223–225).

LENSHERRENES BEVEGELSER

Det er mulig at lensherrer tok med seg pergament på sine reiser, både til Norge og fra Norge. Som eksempel kan det vises til Jens Juel på Akershus. Da han ble lensherre, kom han fra Danmark. Mens han var på Akershus, reiste han flere ganger til København, men også til andre steder i Danmark. Som riksråd deltok han på herredager på forskjellige steder i Danmark. Da han gikk av som lensherre, returnerte han til Danmark og til nye len.

Et eksempel som viser usikkerhet, gjelder regnskapene for Peder Madsens († 1611) tid som lensherre for Værne kloster len 1601–1613. Regnskapene ble ikke ferdigstilt i Peder Madsens levetid. Det gjorde hans enke Kirsten Hansdatter Sparre († 1618) i 1617. Det gjorde hun antagelig på sin herregård Frøslev på Præstø ved Sjælland. I dette tilfellet er det sannsynlig at alle regnskapene ble bundet inn samtidig og på Frøslev. Dette eksempelet er et unntak. Man kan også stille spørsmål i andre tilfeller, hvor lensherrene ikke oppholdt seg ved sine len i Norge, men var bosatt i Danmark. Det gjelder lensherrer i små len med liten regnskapsproduksjon. Fogdene har nok da sendt sine regnskaper til lensherrene som fikk dem innlevert til Rentekammeret. For at regnskapene skulle holdes i orden under transporten, er det rimelig at fogdene bandt inn regnskapene lokalt før de ble sendt til lensherrene på deres herregårder.

⁴⁷ 1631–1632, 21 poster; 1632–1633, 24 poster; 1633–1634, 44 poster; 1634–1635, 27 poster; 1635–1636, 37 poster; 1636–1637, 64 poster; 1637–1638, 66 poster; 1638–1639, 47 poster; 1639–1640, 52 poster; 1640–1641, 43 poster; 1641–1642, 47 poster.

Regnskapenes gang fra len til Rentekammer

For å få et klarere bilde av bokfragmentenes proveniens, er det nødvendig med en gjennomgang av den administrative prosessen og gangen fra fogderegnskaper til lensregnskap, og veien videre til Rentekammeret, hvor regnskapene først gikk igjennom en første revisjon etter innlevering og så gjennom nok en revisjon etter en lensherres avgang. Når kongen hadde skrevet den endelige kvittering og alt var godkjent, gikk regnskapet til arkivet. I denne bolken vil vi også se på arkivsituasjonen og tapene av regnskaper på 1600- og 1700-tallet.

REGNSKAP OG SKATTEMANNTALL

Skal man være nøyaktig, så bør begrepet lensregnskap kun brukes om de årlige hovedregnskapene som ble satt opp i de enkelte lensadministrasjoner. Som vedlegg til disse kan man finne inntektsvedlegg i form av ulike spesialregnskaper og jordebøker som lensherrenes fogder og andre lokale tjenestemenn førte. Og så kan det være bevart utgiftsbelegg, for eksempel kvitteringer for lokale utbetalinger eller innbetalinger av penger til Rentekammeret. I tillegg kommer regnskaper for skatter, som tydeligvis har vært behandlet på en særegen måte. Også her kan man skille mellom ekstrakter, et hovedregnskap ført ved lensadministrasjonen, og lokale regnskaper som fogdene førte.

Regnskapssystemet var ikke like komplisert som skissert ovenfor i alle len. En del lensherrer hadde sine len kvitt og fritt, det vil si at de selv beholdt alle inntekter fra lenet. Da behøvde ikke lensherren å sende noe regnskap til Rentekammeret. Noen ganger var det bare enkelte typer av inntekter som lensherrene hadde kvitt og fritt, mens de måtte føre regnskap for andre inntektstyper. I flere mindre len var det bare ett fogderi. Da var det naturlig at lensregnskapet og fogderegnskapet ble slått sammen til ett enkelt regnskap. Skattene måtte man alltid føre regnskap for. Ingen lensherre fikk beholde dem kvitt og fritt.

De viktigste norske lenene hadde sitt sentrum på festningene Båhus, Akershus og Bergenhus, samt i Trondheim. Særlig Akershus og Bergenhus len var store, geografisk de aller største innen det dansk-norske monarkiet. Akershus len omfattet for eksempel omtrent hele nåværende Akershus, Hedmark og Oppland fylke, samt områder i Østfold og Buskerud. Dette medførte også en ganske omfattende regnskapsproduksjon i disse lenene. Ser vi på lensregnskapet for Akershus len 1624, så har det hele 16 inntektsvedlegg, nemlig fogderegnskaper for hele 12 fogderier, byregnskaper for Oslo og for Fredrikstad, samt egne regnskap for kongens sager på Moss og for tollinntektene fra Moss. Flere av inntektsvedleggene hadde undervedlegg.

Det er som regel lensregnskapene og inntektsvedleggene som har en viss tykkelse, og hvor det derfor burde være størst grunn til å bruke fragmenter til innbinding. For eksempel er selve lensregnskapet for Akershus 1614–1615 på ca. 100 sider. Dette er et bind pent innbundet i skinn. Enkelte av inntektsvedleggene er tykkere enn lensregnskapet, andre er adskillig tynnere. Tollregnskapet for Tønsberg er ca. 80 sider, fogderegnskapet for Moss fogderi består av så mye som ca. 120 sider. Til sammenligning er fogderegnskapet for Follo fogderi bare 10–12 sider.

I det bevarte lensregnskapsmaterialet fines det en større mengde med jordebøker. Disse skulle fungere som dokumentasjon på lenets visse (faste) inntekter. I Rentekammeret var man påpasselig med at den type dokumentasjon kom inn, også i tilfeller hvor det ikke er åpenbart at de trengte denne dokumentasjonen i forbindelse med revisjonsarbeidet.

SKATTER, HOVEDLEN OG SMÅLEN

Historikere bruker gjerne begrepene hovedlen og smålen for å skille mellom to kategorier av len. På 1500-tallet vil det være naturlig å reservere betegnelsen hovedlen for Båhus, Akershus, Bergenhus og Trondheim, og fra ca. 1570 også Vardøhus. På 1600-tallet vil det være naturlig å henføre flere len til denne kategorien, slik som Stavanger og Nordlandene.

Smålenene ble ofte forlent bort på vilkår som medførte begrensede regnskapsbehov. Dette var særskilt markant i Brunla len. Peder Iversen (1551–1616) hadde lenet fra 1587 til 1617. Han skulle betale en fast årlig avgift for både visse (faste) og uvisse (variable) inntekter. Det eneste regnskapsmessige sporet man finner av avgift for dette lenet, er en enkelt post hvert år i lensregnskapet for Akershus len. Peder Iversen var imidlertid usedvanlig heldig med sin forlening. Vanligere var det at lensherren i smålenene skulle betale en fast avgift av de visse inntektene, mens han skulle føre regnskap for de uvisse.

Når det gjaldt skattene, så hadde lensherrene på de viktigste lenene også et ansvar ovenfor en del lokale smålen, ofte varierende fra skatt til skatt. Slik var det på 1500-tallet, og slik var det også på begynnelsen av 1600-tallet. Som eksempel fra 1500-tallet, kan nevnes at det i skattebrevet for landskatt 1595 er sagt at Axel Gyldenstjerne (ca. 1542–1603) på Akershus skulle innkreve skatten av hele Østlandet og Sørlandet. Peder Thott (død senest 1611) på Bergenhus fikk ansvaret for området fra Rogaland til Nordfjord, samt Romsdal, og dessuten de fem lenene i nåværende Nordland og Troms fogderi. Ludvig Munk (1537–1602) fikk ansvaret for Sunnmøre, Nordmøre og Trøndelag (med Jemtland og Herjedalen). Sten Maltesen Sehested (1553–1611) på Båhus og Jørgen Kås (1554–1619) på Vardøhus fikk bare i oppdrag å kreve inn skatten

av sine egne len. Dette var akkurat samme ansvarsfordeling som man for eksempel finner i skattebrevet for landskatt 1576, 1582 og 1588. En markant endring kom etter at de nordlandske lenene i 1598 ble gitt som en samlet forlening til Claus Urne (1561–1606). I skattebrevet for landskatten 1600 har han fått ansvaret for skatteinnkrevningen av sin forlening, Nordlandene er blitt et eget hovedlen på linje med de ovennevnte.

Som nevnt, finner man igjen systemet med at de viktigste lenene hadde overordnet ansvar for store områder også på begynnelsen av 1600-tallet. Men etter hvert begrensens ansvarsområdene. Flere len fremstår som hovedlen. Ansvarsområdet kunne dessuten variere fra skattetype til skattetype. Ser man på skattebrevet for landskatten 1624 fremstår nå både Bratsberg, Agdesiden og Stavanger som hovedlen på linje med Båhuslen, Akershus, Bergenhus, Trondheim, Nordlandene og Vardøhus.

Av skattemanntallene ser vi at det var vanlig at de formelt ble utstedt ved lenets skrivestue. Vi må regne med at regnskapene eller manntallene ble gjennomgått her før de ble endelig avsluttet. Vi kan ikke se bort fra at fogden bare tok med seg en kladd til skrivestuen, og så førte det endelige regnskapet der. På den andre siden er det mulig at fogdene produserte hele regnskapet lokalt, og at det ble brukt så mange ark at fogden var helt sikker på at det var plass til å føye på mindre merknader på slutten samt til signatur og/eller besegling. Hvis dette var tilfelle, kunne regnskapet godt være innbundet før avreisen til Akershus. Noen ganger kan man observere at fogdene hadde vært vel sparsomme med papiret, slik at det ble dårlig plass til sluttbemerkningene. Dette er med på å forsterke inntrykket av at regnskapet i all hovedsak var ferdigstilt på forhånd, og at det kun var de avsluttende merknader som ble føyd til etter ankomsten til skrivestuen ved lenskanselliet.

Av manntallene for landskatten til mikkelsmess (29. september) 1612 for Akershus len, ser man at regnskapene som regel ikke ble helt ferdigstilt ute i de enkelte fogderier. De fleste manntallene er datert på Akershus, og i flere tilfeller er det sagt at det har skjedd på skrivestuen, og tydeligvis på våren 1613. To av manntallene mangler utstedelsessted, men ingen av fogdene har avsluttet regnskapet for dette året ute i fogderiet. Annerledes er det med manntallet for Tønsberg len, som er underskrevet i lenet før det er sendt til Akershus. Flere stikkprøver viser at det vanlige er at avsluttende merknader og signering kom til da fogdene møtte opp ved lenskanselliene for å levere fra seg regnskapene. Men noen ganger støter vi altså på avvik.

Man kan også legge merke til at pengene ikke nødvendigvis tok samme vei som regnskapene. Gunde Lange († 1647), som var lensherre i Tønsberg len, sendte selv manntallet for landskatten 1624 til Rentekammeret. Av påtegninger og vedlagte kvitteringer ser vi at han betalte inn 500 riksdaler på Akershus i juli 1625, 577 riksdaler

på Rentekammeret i september 1627, 130 riksdaler på Akershus i november 1627 og 552 riksdaler samme sted i mai 1630. Restbeløpet på omtrent 333 riksdaler ble først gjort opp etter at Gunde Lange var avsatt som lensherre i 1633. At innbetalingene kom så sent, må ha sammenheng med at Gunde Lange hadde store økonomiske problemer som gjorde at han alltid manglet kontanter til å gjøre opp sine forpliktelser.

Et dokument som også ble utferdiget ved lensadministrasjonen, var ekstrakter av skattemanntall. Her satte man inn oppsummeringene fra de enkelte skattemanntallene, og så ble det gjort en summering for helheten. Skatteekstraktet må også regnes som et hovedregnskap, som en parallell til (de egentlige) lensregnskapene.

REGNSKAPSREVISJON UNDER CHRISTIAN IV

Når lensherren eller skriveren ankom til Rentekammeret med et regnskap, begynte en lang prosess som ikke var helt ferdig før lensherren fikk endelig oppgjør for sitt embete. Men selve regnskapsproduksjonen hadde startet lang tid i forveien, og regnskapene kunne ha aktualitet helt frem til lensherren fikk endelig kvittering av Kongen for sine regnskaper. Vi vil følge prosessen i Akershus mens Jens Juel var lensherre og stattholder. Dette var et stort len, og med mange underordnede og mange kontakter utad. Så lenge Jens Juel var lensherre, skulle han avlegge årlige regnskaper for inntekter og utgifter i sitt eget len. Han hadde også ansvaret for å innkreve skatter for et adskillig større område. Og han fikk et meget direkte ansvar for oppbyggingen av Sølvverket på Kongsberg.

Når Jens Juel møtte i Rentekammeret for å avklare regnskaper, hadde han gjerne samlet opp 2–3 års regnskaper som ble gjennomgått samtidig og som rentemesterne utstedte en felles kvittering for. I 1626 var Juel i Rentekammeret, og da var det regnskapene for de tre årene 1622–1625 som ble lagt frem samtidig. Det medførte at han hadde med seg tre lensregnskaper og nesten 60 underregnskaper. Vi må anta at også en av skriverne var med fra Akershus, og at det var vedkommende som fikk ta seg av mye av de forklaringene som revisoren ønsket. For revisor og skriver må det ha blitt travle dager og uker.

Lensregnskapet er et regnskap på øverste nivå, og regnskap som fogder, byskrivere og tollere skrev er å regne som inntektsvedlegg til dette. Men lensregnskapet bygde i så stor grad på opplysninger fra de underliggende tjenerne, at det er vanskelig å forstå det overordnede regnskapet uten å ha satt seg inn i vedleggene først. Et av regnskapene som ble behandlet i 1626, var lensregnskapet for 1624–1625. Av regnskapets 82 sider er 32 sider posteringer som er hentet direkte fra vedleggene, og ytterligere en side er basert på beregninger ut fra vedleggene. Vi må tro at når regnskapet

kom til revisorene i Rentekammeret i København, så var det også for dem naturlig å begynne med underregnskapene før de gikk i dybden på lensregnskapet. Det som da skjedde, var at revisor foretok en første, teknisk revisjon.

Selv de enkleste fogderegnskapene krevde en del arbeid av revisor. Han skulle sjekke at de ulike regnskapspostene var rett summert. Regnefeil ble ikke nødvendigvis rettet, men i hvert fall notert til en senere anledning. Som en del av kontrollen skrev revisor også merknader om hvor stor inntekten eller utgiften på de ulike postene hadde vært det foregående året. Det ga en indikasjon på om oppgavene var på et rimelig nivå. Revisor måtte altså slå opp i et eldre regnskap. Og så skrev han til merknader ved oppsummeringer om at beløpene var ført inn i selve lensregnskapet. Så underveis måtte revisor stadig sjekke dette også. Dessuten måtte han sjekke om fogden hadde lagt ved det som trengtes av regnskapsbevis, og om det som sto i bevisene stemte overens med det som var ført inn i regnskapet.

Regnskapene for enkelte fogderier bød på større utfordringer. Det gjaldt for eksempel Buskerud fogderi. Dette fogderegnskapet omfattet også driften av kongens sager ved Buskerud gård, med dertil hørende inntekter og utgifter både i penger og naturalier. Tømmer ble kjøpt inn fra allmuen, og det ble skåret på kongens sager. Sagbordene kunne selges, men mye ble sendt til bruk innad i Akershus len. Og mye ble sendt til andre len i Norge eller til Danmark. Slike regnskaper krevde mye av revisor. Han måtte stadig kryssjekke mellom de ulike postene i fogderegnskapet, og mot regnskapsbevisene. Kjøp av tømmer førte til utgifter i posten for utbetalte penger og i posten for innkommet tømmer. Når tømmeret ble skåret, skulle tømmeret skrives ut av tømmerbeholdningen og sagbordene inn på kontoen for sagbord. Og når sagbord ble sendt til andre len, måtte bordene føres som utgift på sagbord-kontoen. Dessuten skulle sagmesterens lønn stå i forhold til hvor mye han skar på saken. Dette ble utgiftspost i pengekontoen som skulle være rett beregnet i forhold til det som sto angitt i sagbord-kontoen.

Også ved dette fogderegnskapet måtte revisor sjekke mot foregående fogderegnskap og mot selve lensregnskapet. Men arbeidet stoppet ikke der. En del trelast var levert på Bremerholm, og en del til kongens byggevirksomhet på Halmstad slott. Som vedlegg til fogderegnskapet var det blant annet bevis utferdiget i Drammen i juli 1624 hvor skipper Paul Mikkelsen Hofgård kvitterte for at han hadde lastet inn såkalte samfingsdelar som han lovet å levere i Halmstad. Revisor anmerket i regnskapet at opplysningene i regnskapet stemte overens med det som sto i kvitteringen. Og dertil anmerket revisor at leveransen var levert og ført til inntekt i Halmstad slotts regnskap for året 1624–1625.

Revisor hadde altså foretatt en omfattende kontroll mellom ulike inntekts- og utgiftsposter i dette regnskapet, og kontrollert mot foregående fogderegnskap og mot lensregnskapene for Akershus og Halmstad slott, og dessuten mot regnskaper for Bremerholm og regnskap eller regnskapsnotiser for Provianthuset i København.

Revisors gjennomgang av selve lensregnskapet var en komplisert affære. En del merknader var nok skrevet inn mens han gjorde oppslag for å revidere fogderegnskaper og de andre underregnskapene. Men ting måtte gjøres systematisk. Også her måtte summeringer etterregnes, og forholdet mellom innholdet i de ulike kontoene sjekkes. Og alt måtte kontrolleres mot hele 67 bilag samt mot opplysningene i foregående års lensregnskap. Dessuten skulle revisor slå opp i Rentekammerets 'tegnebøker' for å kontrollere om det var anmerkninger der som han måtte ta hensyn til.

Administrativt ble innkrevingen av de såkalte ekstraskattene, som på denne tid ble skrevet ut én eller flere ganger i året, behandlet separat. De enkelte fogder satt opp manntall for innbetalte skatter i sitt distrikt. Disse ble levert på lenskanselliet, og der satt man opp egne 'ekstrakter' som var et hovedregnskap for skatteinntektene av hele lenet. Ekstrakter og manntall måtte også gjennom revisjonsprosessen i Rentekammeret.

Etter at denne revisjonen var gjennomført, måtte regnskapene være tilgjengelige for Rentekammerets personale. De skulle jo frem neste gang det ble innlevert regnskaper fra Akershus.

Men regnskapene skulle også gjennom en mer substansiell revisjon. En slik kunne komme med noen års mellomrom, men i hvert fall etter at lensherren forlot sin stilling og skulle få en kongelig kvittering for hele sin tid i stillingen. I Jens Juels tilfelle ble det omkring 1630 satt opp flere dokumenter om ulike punkter i regnskapene. Her skrev revisor inn en omtale av den enkelte merknaden han hadde å fremføre. Så kunne den som hadde avlagt regnskapet, fremføre sitt syn på saken, og eventuelt også levere inn tilleggsdokumentasjon. Deretter kunne revisor komme med sine avsluttende bemerkninger, enten at han var fornøyd med svaret og dokumentasjonen, eller at regnskapsavlegger måtte holdes økonomisk ansvarlig. I siste instans var det kongen som skulle avgjøre om lensherren fikk nåde, eller måtte gjøre opp for seg.

Ett av dokumentene som ble satt, er revisjonsmerknader til Jens Juels regnskaper for årene 1622–1629.⁴⁸ Dokumentet inneholder forbløffende få merknader til å gjelde så mange og kompliserte lensregnskaper og underregnskaper. Både fogderegnskaper og selve lensregnskapene må ha blitt gått gjennom på en mer substansiell måte. Vi vil ikke gå i detaljer, men fremheve et par momenter.

⁴⁸ Lensregnskap 94.2 Kvittansiarium, kvittering 35.

En av anmerkningene gjaldt fogderegnskapene for Tune og Åbygge fra 1622 til 1629. Revisor hadde bitt seg merke i at fogden hvert år hadde solgt smør for 12 riksdaler pr. tønne. Dette var alt for billig, og prisen burde ha vært 14 riksdaler. Går vi til de aktuelle fogderegnskapene for Tune, ser vi at fogden hadde tatt 12 riksdaler pr. tønne. Dette er det ikke gjort noen merknader om i fogderegnskapene. Så dette må ha blitt oppdaget ved en senere gjennomgang. En annen post i revisjonsmerknadene gjelder Oslo byregnskap for 1628/1629 hvor byfogden hadde ført utgifter han hadde hatt da en del båtsmenn ble sendt til Bremerholm. I regnskapet var utgiften angitt til 39 riksdaler. Men i det tilhørende bilaget var utgiften sagt å være 38 riksdaler. Går vi til byregnskapet, så ser vi at i dette tilfellet var differansen blitt oppdaget og kommentert allerede i den innledende revisjonen. Men ingen endringer var blitt gjort i summeringene. Det er tydelig at det viktige var å komme raskt gjennom å få gjort unna kontrollen av at summeringene i byregnskapet stemte overens med beløpene som var ført i lensregnskapet. Regnefeilen fikk man ta i neste runde. Vi må anta at feilen umiddelbart ble notert i Rentekammerets tegnebok, en protokoll hvor man noterte ned avvik som man fant under revisjonene for at man skulle ha oversikt over hva som til slutt skulle med i oppgjøret. Disse to eksemplene er de mest bindende bevis for at det har vært flere runder med revisjon.

Revisor oppsummerte at de antegnelsene som Jens Juel ikke kunne ettergis, førte til et samlet krav på 1241 riksdaler. Og så noterte han at den 21. januar 1631 kom Jens Juel til Rentekammeret og betalte nettopp 1241 riksdaler som han var skyldig på antegnelsene for 1622–1629. Dermed fikk Juel kvittering fra rentemesteren for dette.

Da revisjonsmerknadene ble satt opp, måtte regnskapene være tilgjengelige for revisor. Det var nok også greit at de var det under den påfølgende prosessen frem til den endelige avklaringen hadde skjedd. Vi må derfor anta at alle regnskaper som Jens Juel var ansvarlig for i hele perioden 1618–1629 var fremme i 1631. Men straks kongen hadde utstedt en endelig kvittering til Jens Juel, var ikke regnskapene aktuelle lenger. Da kunne de gå til endelig arkivering.

Etter revisjonen — regnskapene i arkivet og den store rentekammerkassasjon

Når en lensherres embetstid var over og regnskapene kvittert, var behovet for å konsultere regnskapsmaterialet over. De kunne legges vekk, omgående eller etter en stund. Hvor de ble lagret, varierte over tid. Det samme gjelder forholdene de ble lagret under, og mulighetene til å hente dem frem igjen.

På 1500-tallet ble det etablert en egen finansforvaltning, og hvor innkreving og revisjon av regnskaper var sentrale oppgaver. Som nevnt fantes det en rentemester

allerede under Christian II, og fra ca. 1525 var det vanligvis to av dem. Den første tiden hadde en av disse gjerne sitt hovedsete i København, mens den andre hadde Jylland som sitt område. Ofte fulgte en av rentemestrene med kongen når denne var på reise. Fra omkring 1550 inntok rentemesteren i København stillingen som den ledende rentmester. I løpet av noen år kom København til å bli hovedsetet for begge rentemestrene. I stedet for en geografisk ansvarsfordeling ble oppgavene delt etter funksjon. Den ene hadde mest med penger og betaling å gjøre, mens den andre fikk hovedansvaret for regnskapsrevisjonen (Friis 1942: 22-34). Ved siden av rentemestrene kom det etter hvert til en liten stab av renteskrivere som gjorde det meste av det praktiske arbeidet med å gå gjennom innkomne regnskaper. Dette utviklet seg til Rentekammeret.

I den første tiden var kammeret tett innvevd i kanselliet, men etter hvert ble det langt på vei et eget administrativt organ. På København slott var det en egen kansellibygning hvor Riksrådet disponerte første etasje og Danske og Tyske kanselli delte den øvre etasjen. Bygningen lå nær det såkalte Blå tårn. Her ble nok også regnskaper arkivert, med et forbehold for regnskaper som kom til den jyske rentemesteren. Regnskaper var en type dokumenter som ut fra omfang og behov sjeldent eller aldri ble tatt med når konge og kansellier var på reise.

I begynnelsen av Frederik II's regjeringstid, trolig ca. 1560, flyttet rentemestrene og deres renteskrivere til lokaler 'ovenpå' i tollboden ved havnen foran Københavns slott (Grundtvig 1871: XIII). Men i 1622 flyttet tolleren ut og de to kanselliene flyttet inn i første etasje i denne bygningen som overtok navnet Kansellibygningen.

Selvsagt hadde rentemesterne og renteskriverne arkivmateriale på sine kontorer, og for den saks skyld kanskje også i sine hjem. Og i tollboden, senere kansellibygningen, var det også plass til et eget arkiv for materiale som man ikke trengte å ha fremme til daglig. Men alle gamle arkivsaker ble nok ikke sentralisert her. Regnskaper og annet Rentekammer-materiale forble ved slottet, trolig både i kansellibygningen og i hvelvingene. Rentekammerarkivet var spredt, og oppbevaringsforholdene kunne det være så som så med.

Omkring 1590 fikk to kansellisekretærer ordre om å registrere innholdet i noen gamle kister som sto på utsiden av kanselliet (på slottet) (Jørgensen 1884: 227-230, bilag 25). Den første kisten de gikk gjennom, var uten lås. Den inneholdt noen gamle regnskapsbøker og registre, sønderrevne brev og løse sedler som for det meste var fra kong Hans' tid (1481-1513). Innholdet var 'fast forderffuitt aff mull'. Senere kom man til en liten kiste hvor det ikke var noe av verdi, men bare gamle registre, regnskapsbøker, og mønsterruller, samt gamle istykkerrevne brev og forleningsbrev. Og

så var det en lang furukiste som ikke inneholdt annet enn regnskapsbøker og kvittanser fra rentemester Jørgen Pedersens tid (død februar 1554).

Arkivregistreringen gir et inntrykk av at det gamle regnskapsmaterialet ble vurdert som ganske verdiløst, og at den fysiske tilstanden var slett.

I 1672 ga kongen ordre om at arkivene i 'det første kammer' i arkivhvelvingen på Slottet skulle registreres, og det man fant av regnskaper skulle bringes til Rentekammerets arkiv over Det Kongelige Bibliotek (Jørgensen 1884: 255–257, vedlegg 46). De to renteskriverne som foretok registreringen, ga den generelle karakteristikken at materialet var 'enn deel forraadnet och en deel aldeliz opædt och fortæret'.

Ned i arkivhvelvingene kom man ikke uten passerseddel fra høy myndighet. Og lett var det heller ikke å få tak på nøkkelen, som kansleren hadde ansvaret for. Da Christian IV i 1634 ønsket å få ut et dokument fra hvelvingen, skrev han brev til kansleren for å få dette ut. Og i 1641 var kansleren i Kolding da kongen trengte nøkkelen. Kansleren sendte kontornøkkelen sin til København med bud, slik at nøkkelen til hvelvingen kunne tas frem og gis til kongen (Jørgensen 1884: 236–237, vedlegg 32 og 33).

Heller ikke i Tollboden var det gode forhold. Man er ikke sikker på hvor i bygningen arkivet ble oppbevart, men trolig var det i kjelleren, og det i et hus som lå rett ved Kanalen. De omfattende fuktskadene på mye gammelt arkivmateriale er blitt tilskrevet forholdene her (Grundtvig 1871: XII).

Rentekammeret ble opprettet som et selvstendig kollegium sent i 1660. Og allerede i januar 1661 kom det en instruks om arbeidsgangen. Den inneholdt også bestemmelser om Brevkammeret. Vedkommende som hadde ansvaret for det, hadde dette som bierverv. Og han skulle både registrere det som etter hvert kom inn av korrespondanse og ta vare på eldre arkivmateriale (Grundtvig 1871: II). En ny instruks for Rentekammeret kom i april 1680. Den ble stående helt til 1840. Her ble det innskjerpet at arkivmaterialet skal holdes i god orden. Arkivaren fikk ordre om å få alt gammelt som lå rundt på kontorene til de enkelte renteskrivere hentet inn til Brevkammeret. Og han skulle ta godt vare på eldre regnskaper med bevis og bilag. Men, det ble eksplisitt sagt at dette gjaldt i særdeleshet regnskaper fra tiden etter 1648, altså fra Frederik III's regjeringstid og senere (Grundtvig 1871: IV, samt gjengivelse av instruksens §6, s. 161–162). Instruksene gir inntrykk av at det ikke var så farlig med eldre materiale enn dette. Det var sikkert en oppfatning som var allmenn i Rentekammeret. For det er stadig uttalelser om at regnskaper som var kvittert, ikke lenger var interessante. Samtidig ble det ved flere anledninger påpekt at enten hadde

arkivarene alt for mange andre oppgaver, eller så var de skjodesløse. God orden var tydeligvis mangelvare.

Da Rentekammeret ble eget collegium, fortsatte det å ha tilhold i den gamle Tollboden. Rentekammeret fikk hele 'første sal'. Og de innredet sitt Brevkammer på loftet 'mansarden'. Ifølge senere geheimarkivar A. D. Jørgensen strakk de omfattende arkivene seg tilbake til Frederik II's tid. Og så kom det stadig inn nye korrespondansesaker og regnskaper (Jørgensen 1884: 42–43). Tilveksten gjorde at man allerede i 1671 fikk innredet et ekstra arkivlokale på loftet i den store Biblioteksbygningen. Brevkammeret på biblioteket lå i bygningens nordre gavl, inn mot Provianthuset (Jørgensen 1884: 55).

Men det var også materiale andre steder. I 1582 ble kongerikets arkiver samlet i hvelvingene under Københavns slott, og i 1589 ble det gjort ominnredninger her (Jørgensen 1884: 26, 30). I 1672 fikk Peder Griffenfeldt (1635–1699) ordre om rydde i det 'første' værelset i hvelvingen hvor arkivene finnes. Det må være hvelvingene under Københavns slott det er tale om, og årsaken til at Griffenfeldt fikk ordren, var at han som Geheimarkivar var ansvarlig for Geheimarkivets materiale. Men i denne hvelvingen var det også 93 kister med arkivalier. Det dreide seg stort sett om rikets regnskaper fra 1562 til 1646 med bilag. De ble flyttet til rentekammerarkivet over biblioteket (Jørgensen 1884: 46–48, 55). Men kanskje omfattet dette også innholdet i 'nogle gamle kister' som i 1664 hadde stått 'udenfor Kancelliet' og som geheimarkivar Griffenfeldt fikk seg overdratt. Kistene inneholdt blant annet registre og regnskaper helt tilbake til kong Hans' tid (Jørgensen 1884: 31, 41).

I 1705 gjorde skriveren ved Brevkammeret oppmerksom på at det var uforsvarlig å oppbevare arkivet på mansarden. Han foreslo derfor at det skulle bygges en særskilt arkivbygning. En slik bygning ble bygd noen år senere ved Højbro, og våren 1710 ble arkivene fra mansarden flyttet hit (Jørgensen 1884, 63). Da fikk mye av materialet i Brevkammeret adskillig bedre oppbevaringsforhold enn tidligere. Men fremdeles var det arkivmateriale både i Rentekammerets kontorlokaler og ved Biblioteket (Grundtvig 1871: XXI).

Kort tid etter dette ble det lagt planer for en stor kanselli- og rentekammerbygning. Her var det meningen at alt av Brevkammerets materiale skulle samles. I 1721 sto den nye Kansellibygningsen ferdig, og den gamle bygningen ble snart etter revet. Hele 'stueetasjen' var bygd med høye stenhvelvinger og innrettet til arkivlokaler. I løpet av vårsemesteret 1721 flyttet kollegienes kontorer inn i sine nye lokaler, og rimeligvis sammen med det av arkivsaker som måtte være på kontorene. I høstsemesteret begynte flytting av kollegienes 'bortsetningsarkiver'.

Tidlig i desember måned 1721 rømte Rentekammeret arkivhuset ved Høibro, og deretter flyttet de ned materialet som fantes på loftet over Biblioteket (Jørgensen 1884: 67). Og fra denne tid begynte man å tale om Kammerarkivet i stedet for Brevkammeret. Men Rentekammerets arkiver var store, og stadig voksende. Bare få år etter at man kom til den nye Kansellibygningen, måtte man lete etter plass.

Det var i forbindelse med den tilstundende flyttingen til den nye kansellibygningen som det kom forslag om kassasjon, og en kasseringskommisjon ble satt ned.

Fra 1720 til 1725 arbeidet en liten kommisjon med regnskapsmateriale i Rentekammeret. Kommisjonen var oppnevnt etter Kgl. Resolusjon av 15. april 1720 (Grundtvig 1871: XXVII). Instruksen anga seks typer av materiale som skulle kasseres. Lensregnskaper var ikke direkte omtalt, men hørte kanskje under tillegget om lignende unyttige regnskaper og bøker som ikke kan tjene til noen etterretning.

Kommisjonen satt opp oversikter over hva som de mente skulle kasseres. Og deres forslag ble approbert av Kongen. Det er denne formaliteten som gjør at det er rett å kalle dette for en kassasjon, og ikke bare tap eller kasting. Protokollen over materialet som skulle kasseres, er på omtrent 950 sider. I store deler av protokollen er arkivsakene ført i en ganske tilfeldig rekkefølge. Det er vanskelig å forstå annet enn at den manglende systematikken i registreringer skyldes at materialet må ha ligget i stor uorden og altså på flere steder rundt omkring.

Dessuten må i hvert fall deler av materialet vært i dårlig skikk, for man finner en del opplysninger om istykkerrevne jordebøker, regnskaper som mangler sider og ting som kommissærene ikke klarte å identifisere. Spredt uorden gjør det også lettere å skjønne at kommisjonen brukte hele fem år på sitt arbeid.

Det vi i dag har av bevarte lensregnskaper strekker seg fra ca. 1520 og frem til rundt 1660. Men materialet er langt fra jevnt fordelt over tid. Det er nesten ikke noe materiale igjen fra mesteparten av 1500-tallet, og det er først fra ca. 1610 at det meste av regnskapsmaterialet er bevart. Ofte er det nettopp Rentekammerkassasjonen 1720–1725 som får skylden for dette. Det sies da at det som ble kassert ved denne anledningen var alt av lensregnskaper frem til 1610 med unntak av det lille som ikke var på rett plass i arkivene og som kasseringskommisjonen derfor ikke fant. Men hvor mye materiale var det opprinnelig, og hvor mye var det egentlig kommisjonen sendte til destruksjon?

Selve lensregnskapene var helst årlige. Det er derfor enkelt å slutte seg til hvor mange slike det ble ført, i hvert fall i de større lenene hvor lensherrene hadde regnskapsplikt. Hva som ble ført av regnskaper på lavere nivå er ikke helt enkelt å få tak på. Men det er noe hjelp å få. Opplysningene i kassasjonsprotokollen er spredte, men de er tilstrekkelige til at man får et innblikk i strukturen på det totale regnskaps-

materialet fra omkring 1570. Ut fra kunnskaper om hvor mange fogderier det fantes i de ulike len, hvor ofte det ble krevd inn ekstraskatter osv., kan man f.eks. gjøre overslag over mange regnskaper og skattemanntall lensherrene på Akershus må ha levert inn fra 1570 til 1600.

Tar vi utgangspunkt i regnskaper som dekker et enkelt år og innbefatter både inntekter og utgifter, burde det kommet inn 64 hovedregnskaper for Akershus len fra reformasjonen og ut 1500-tallet. I dag er det bare fem bevarte hovedregnskaper fra Akershus i denne perioden. Det er lensregnskap 1537–1538, 1557–1558, 1560–1561, 1593–1594 og 1597–1598. Dertil kommer et utgiftsregnskap for perioden 1. mai–6. oktober 1588. De seks bevarte regnskapene utgjør altså mindre enn 10 % av hva man skulle tro var innlevert til Rentekammeret. Går man til kassasjonsprotokollen, så finner man enda mindre enn dette, nemlig et lensregnskap for 1578–1579 og et defekt regnskap for 1580. Summen av bevarte og kasserte regnskaper utgjør så lite som en åttendedel av hva vi kan forvente at lensherrene hadde sendt til Rentekammeret.

Av kassasjonsprotokollen skjønner man at lensherrene på Akershus også må ha levert årlige ekstrakter av lensregnskapene og egne lensjordebøker. Dessuten var det årlige regnskaper for 7 til 12 fogderier, og etter hvert også for noen byer. Et konservativt anslag vil gå ut på at lensregnskapene fra 1570 og ut århundret hadde med i snitt 10 vedlagte regnskaper fra fogder, byfogder og tollere. Av de stipulerte 300 regnskaper var bare 18 i behold i 1720. Det var 6 % bevart så langt. Men i 1725 ble nesten alt dette kassert.

Og så var det manntall for ekstraskatter både av fogderiene og en del tilknyttede len. Selv om ekstraskatter ikke var et årvisst fenomen på 1500-tallet, så vet man at det ble skrevet ut slike ganske mange ganger de siste tiårene av århundret. Ekstraskatter som falt på allmuen i sin helhet, ble skrevet ut 1570, 1572, 1574, 1575, 1576, 1583, 1589, 1596 og 1597. Her er åtte landsdekkende skatter og en skatt som dekket hele Akershus len.

I noen tilfeller angir skattebrevene hvilke områder de enkelte lensherrer skulle være ansvarlig for. I kongebrevene fra 1572 angis det at lensherren på Akershus hadde ansvaret for å inndrive skattene fra 22 fogderier og tilknyttede len. Ansvarsområdet dekket hele Østlandet (utenom Båhuslen) og Agder. De samme 22 områdene er nevnt i brevene om skattene 1583 og 1589, mens brevet til 1596-skatten omtaler 23 enheter.

Opplysningene skulle tilsi at det fra 1570 og ut 1500-tallet burde vært produsert omkring 200 manntall for landskatter for fogderiene i selve Akershus len. Ingen manntall er bevart i dag, men kassasjonsprotokollen omtaler i alt fire manntall fra ulike fogderier under Akershus len. Konklusjonen må bli at bare 2 % av de opp-

rinnelige manntallene fra selve lenet var i behold i 1720. Antallet av landskatt-manntall for andre len som lensherren på Akershus fikk seg tilsendt gjennom de siste 30 årene av 1500-tallet kan ha vært så høyt som 300, og kanskje høyere enn dette også. Det eneste som var i behold i 1720, var det ene manntallet for Tønsberg len 1574.

Ved siden av dette vet vi at det ble skrevet ut en såkalt seksårshjelp og skatt av tjenestedrenger i 1570-årene og bygningsskatter i 1590-årene. Intet manntall for seksårshjelpen eksisterte i 1720, mens manntallene for bygningsskattene er ganske godt bevart fremdeles.

Vi må kunne konkludere med at antallet regnskaper og manntall fra reformasjonen til 1600 har vært langt større enn det som vi kan forklare gjennom hva som fremdeles er bevart sammen med opplysningene i kassasjonsprotokollen. Den eneste logiske løsningen er at store deler av det eldste regnskapsmaterialet fra Akershus len har gått tapt — og fragmentene med dem — før den store kassasjonen 1720–1725.

Eksemplene over er hentet fra Akershus len. Inntrykket derfra stadfestes når man studerer bevart og kassert materiale fra de andre hovedlenene.

Det er et bemerkelsesverdig høyt antall regnskaper og regnskapstyper omtalt i protokollen som kommer fra selve København. Det er mange fra København slott, fra flåten og skipsverftene ved Bremerholm.⁴⁹ Lensregnskapene inntil 1610 utgjorde en liten del av det som ble kassert, sannsynligvis fordi en stor del av dem allerede var

⁴⁹ Som utvalgte eksempler kan nevnes Hovmesterskrivers regnskaper, Hoffkammererens regnskaper, Hoffmünsterskrivers regnskaper, Hoffbakers regnskaper, Regnskaper for skriveren ved kongens kledekammer, Regnskaper for kongens buntmaker, Regnskaper for København slotts proviantskriver, Regnskaper for forpleining av fanger i tårnet på København slott, Regnskaper for kronprinsens kammerskriver, Regnskaper for tolleren ved tollboden ved slottet, Barnehussskriverens regnskaper, Regnskaper for Barnehusets proviantskriver, Artillerimesterens regnskaper, Regnskaper for skredderen ved Bremerholm, Regnskaper for Bremerholms store smie, Regnskaper for Bremerholms materialskriver, Regnskaper for København slotts bygningsskriver, Regnskaper for København slotts stallskriver, Kjøkken-skriverens regnskaper, Sølvkammerregnskaper, Slottsfogdens regnskaper for brenneved, Sukkerbakerens regnskaper, København slotts vinkjellerregnskaper, Reisevinskjenkens regnskaper, Regnskaper for plankesagen på Bremerholm, Regnskaper for skrivemateriale, Spisekjellerens ølregnskaper, Hoffapotekerregnskaper, København slotts tøyhusregnskaper, Regnskaper for skriveren ved det store bryggerhus, samt Regnskaper for proviant-, ammunisjons- og materialforvalteren ved Citadellet. De regnskapene vi har listet her, faller for det meste mellom 1590-årene og ca. 1650. Tyngdepunktet i de kasserte regnskapene ligger derimot mellom rundt 1650 og 1700. Det stemmer ikke så godt med at kassasjonen hovedsakelig skulle gjelde lensregnskaper frem til ca. 1610. Hovedtyngden ligger i andre regnskaper enn lensregnskaper, og da i regnskaper fra annen halvdel av 1600-tallet. Instruksen til kassasjonskommisjonen spesifiserer ulike typer materiale som skulle kasseres, men nevner ikke eksplisitt lensregnskapene (om de da ikke kunne regnes til kategorien 'andre unyttige regnskaper', som er uttrykket benyttet i instruksen).

tapt. Halvparten av det som på dette tidspunkt fantes av regnskaper inntil 1610 ble overhodet ikke kassert. Det ser ut til at materiale man hadde kontroll på, f. eks. ved hjelp av kataloger, ikke ble kassert. Dette stemmer ikke med hva man vanligvis har antatt (se f. eks. Jexlev 1978, del 1: 572–573).

København må ha vært en stor produsent av regnskaper og en storforbruker av innbindingsmateriale. Tanken om en sentral innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret blir dermed lite trolig. Like lite sannsynlig er tanken om at Rentekammeret distribuerte materiale til andre.

Hvordan kan spredningen av fragmenter fra samme bok over flere len og flere land forklares?

Som det kommer frem av ovenstående, er tanken om at regnskapene ble bundet inn lokalt den mest plausible. Spørsmålet er hvordan kunne pergament da spres over lensgrensene og landegrensene? De tilfellene av bøker som er spredd over lensgrensene, er ytterst få. Ommundsen (2017: 213–214) har presentert en liste over slike tilfeller i NRA og DRA. Listen omfatter femten nummer i alt, hvor hun mener det er rimelig at særlig foliofragmentene i NRA kan være kommet som importpergament fra Danmark etter reformasjonen.⁵⁰ I ett tilfelle, Petrus Lombardus, er det en dansk proveniens i NRA (Latinske fragmenter, Fr. 1247). I to tilfeller på listen dreier det seg om norske provenienser i DRA (Mi 1 i NRA = Mi 70 i DRA; Mi 44 i NRA = Mi 69 i DRA, sml. Gjerløw 1974: 113).⁵¹ Mer om fragmentene av Petrus Lombardus og Mi 1 nedenfor.

Innledningsvis nevnte vi to bøker, en bibel og et missale, som deler seg mellom Norge og Danmark hva proveniens angår. Bibelen, som kanskje har vært i tre foliobind, er særdeles problematisk, og den store spredningen over mange len gjennom et langt tidsrom, fra 1565 til 1647, kan være vanskelig forklare. Manuskriptet ser ut til å være grunnlaget for tanken om en sentral innbinding av regnskaper i Rentekammeret. Men de to fragmentene i Nasjonalbiblioteket i Oslo passer ikke inn med teorien om innbinding i Rentekammeret:

⁵⁰ Andersen (1978: 88–89) omtaler ett fragmentert missale-martyrologium som kan legges til listen (i den danske registraturen Mi 3).

⁵¹ Mi 1 er i et lite folioformat (33 × 22,5 cm, noe beskåret), mens Mi 44 måler 21,5 × 15 (noe beskåret). Albrechtsen (1976: 32) oppgir feil proveniens for Fr. 3083, som fortsatt henger ved regnskapet. Proveniensen oppgis som Garnisonsskatt Akershus 1628–1629. Regnskapet forteller at det er manntall for garnisonsskatt til Båhus fra Telemark fogderi i Bratsberg len. Fragmentet er identisk med fol. 3 i Gjerløws studie av Mi 44 (Gjerløw 1974: 113). Hjertelig takk til Åslaug Ommundsen for fotografier av Fr. 3083.

Omslag på Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30 *Foundationes* for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I (1448–1481), Hans (1481–1513) og Christian III (1534–1559). Fragmentet har tekst fra *Ecclesiasticus* (Sirach), kap. 17–18.

Omslag på Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687 Kirkelige forordninger. Dansk. 1500–1600-tall. Fragmentet har tekst fra *Proverbia* (Salomos ordspråk), kap. 16–17.

Omslaget på *Foundationes* har tekst fra Sirach, kapittel 17–18 (ill. 1, s. 19). Det hører dermed til en sekvens av fragmenter benyttet til å binde regnskaper fra Helsingør Hospital (Tortzen 1977: 3–4), som hører hjemme i Kronborg len. Universitetets statutter er en type tekst som passer godt med Danske kanselli, for kongens kansler var også kansler for Københavns universitet. Kronborg slott var bygget av Frederik II, og her var kongene ofte. Slottet var særlig forbundet med kanselliene. Det er ett støt-tepunkt for at *Foundationes* har hørt til i kanselliet.⁵² Det er en tekst som hverken Rentekammeret eller et lenskanselli ville ha behov for, men det er like fullt en bok som hører hjemme i administrasjonen. De antatte tre bindene som denne bibelen kan ha bestått av, kan skyldes en tidlig innsamling av pergament til kronen, og pergamentbladene kan ha vandret med kanselliene. Tortzen gjør ikke et poeng av at første gang man finner et fragment fra denne bibelen, er på et rentemesterregnskap i 1565, altså selve hovedregnskapet for kongedømmet ført i Rentekammeret, som altså var et lite kontor i Danske kanselli den gangen. Neste gang blader fra denne boken er benyttet til innbinding av regnskap, er i Landskrona i 1613–1614. Spranget mellom 1565 og 1613–1614 i bruk av denne bibelen krever en kommentar. Tortzen undrer seg om hvorfor man så sent som etter siste regnskapsinnbinding (1648) har interessert seg for et nesten hundre år gammelt regnskap (Tortzen 1977: 7). Hvis innbindingen er foregått sentralt, anser Tortzen at det er lite sannsynlig at man har benyttet bibelen i en lang årrekke og at man snarere har gjenbrukt bladene i løpet av noen få år. 'Alt dette støtter nærmest teorien om, at en stor del af lensregnskaberne — muligvis under den svenske belejring, ihvertfald efter 1648 (fr. 3322), er blevet repareret' (Tortzen 1977: 7). Men dette er på et tidspunkt da Rentekammerets personale beviselig ikke hadde lett tilgang til eldre regnskaper, og — som det går frem av denne artikkelen — er det usannsynlig at Rentekammeret hadde bruk eller interesse for gamle regnskaper. Det enkleste svaret er at blader fra de tre bindene sannsynligvis har vært benyttet til

⁵² Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1688 inneholder *Fundatio academiae Hafniensis* (1561), gitt under Frederik II. Omslaget er del av et stort pergamentblad fra 1300-tallet av et oppslagsverk over Bibelen. Så langt er det ikke identifisert flere fragmenter av dette manuskriptet i DRA og NRA, men boken har sannsynligvis samme bakgrunn som Ms.4° 30.

å binde en del regnskaper mellom 1565 og 1613–1614, regnskaper som gikk tapt allerede i løpet av 1600-tallet på grunn av Rentekammerets vørdsløse behandling av arkivalier eller muligens under rentekammerkassasjonen i 1720-årene.

Det finnes andre fragmenter av samme manuskript, av kap. 2, 3 og 9 av Sirachs bok fra Herlufsholm, som var en skole grunnlagt av Herluf Trolle (1516–1565), lensherre på Kronborg, og overdratt til kronen ved hans død i 1565. Som lensherre på Kronborg bygde han på Helsingør Hospital, og det kan tenkes at det er gjennom lenskanselliet under ham at både Helsingør Hospital og Herlufsholm gods har hatt blader tilgjengelige av samme foliobibel. Men det var rundt 65 år imellom hans død og regnskapene fra Herlufsholm og Helsingør. Slik sett er spredning av blader fra denne bibelen via de omflakkende kansellier en rimeligere forklaring. Det bør også nevnes at kansleren Arild Huitfeldt (1546–1609) var skoleleder i Herlufsholm og oppholdt seg der fra 1606 til sin død. At blader av bibelen endte opp i Herlufsholm, kan også skyldes ham.

Omslaget fra denne bibelen på Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687, som inneholder kirkelige forordninger, krever også en kommentar. Også denne boken er av en slik art at den ikke hører hjemme i Rentekammeret, men snarere i Danske kanselli. Nasjonalbiblioteket i Oslo har en del materiale som ser ut til å stamme fra Danske kanselli.⁵³ Grunnstammen i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling skyldes kanselliråd Halvor Andersen (1745–1810), som etterlot sin store samling på 15 000 trykte bind, 82 store kassetter og tretten pakker med håndskrifter til et fremtidig norsk universitet (Flugsrud 1986, 64).⁵⁴ Andersen arbeidet selv i Danske kanselli.

Innledningsvis nevnte vi et engelsk missale i stort format (310 × 196 mm), Mi 29a i Gjerløws katalog i Riksarkivet. Det finnes 38 fragmenter og har følgende regnskapsprovenienser:

Forskjellige regnskaper fra Nedenes og Mandal len 1620–1630 (Norge)
Køge kærnerregnskab 1621 (Danmark)

⁵³ Et annet fragment i Nasjonalbiblioteket henger også sammen med materiale som har vært i Rentekammeret og lokalt i Stavanger. Omslaget på Ms.8° 1849, *Synodalia Selandica*, synodalakter fra Sjælland 1615–1638, hører til det senmiddelalderlige Ant(iphonarium) 47 i den norske fragmentregistreringen med norske provenienser fra lenene Stavanger, Lista, Nedenes og Akershus mellom 1611 og 1619, og fra Sorø i Danmark 1614–1615 (Ommundsen 2017c: 339–346). Takk til Åslaug Ommundsen for identifikasjonen av fragmentet i Nasjonalbiblioteket.

⁵⁴ Et lite antall av dokumenter fra Danske kanselli i denne samlingen ble overlatt til DRA i en arkivutveksling i 1937.

Den gammelnorske annotasjonen om en donasjon av biskop Audun av Stavanger nevnt ovenfor (se ill. 2, s. 21) gjør det rimelig at missalet ble brukt innenfor Stavanger bispedømme på 1400-tallet. Køge ligger sentralt på Sjælland ikke langt unna København. Christian IV var til stede ved herredagen i Stavanger i juni–juli 1607, og oppholdt seg sannsynligvis i lensherreresidensen. En rimelig forklaring var at noe pergament kom til Køge gjennom Danske kanselli.

Vi vil her knytte noen kommentarer til noen manuskripter på Ommundsens oversikt.

Et angelsaksisk missale, Mi 1 i NRA og Mi 70 i DRA, opptrer på listen over manuskripter som kan være kommet fra Danmark etter reformasjonen. Det er fragmenter av tolv blader, elleve av dem i NRA og ett i DRA. Regnskapene faller mellom 1610 (Bamble) og 1644 (Bratsberg), og Værne og Vembe len er også representert. De fleste fragmentene kan knyttes til Alexander von Pappenheim (1563–1631), som holdt både Bratsberg og Vembe len.⁵⁵ Fragmentet i DRA har som proveniens Bamble 1628–1629. Bamble var et fogderi i Bratsberg len. I Gjerløws arkiv i NRA oppgis proveniensen mer presist som Bambles regnskap over garnisons-skatten til Båhus 1628–1629. Regnskapet ble først sendt til Båhus og inngikk som et bilag til bygningsskatten til Båhus. Derfra har det fulgt Båhus' regnskaper til Rentekammeret. Regnskapet er fremdeles i DRA som følge av 1800- og 1900-tallets arkivpolitikk. Dette er en norsk proveniens i DRA, og den er på lik linje med store deler av fragmentsamlingen i NRA.⁵⁶

I NRA finnes det et enkeltstående fragment av Petrus Lombardus (ca. 1095–1160) med proveniens Helsingør 1629. Ommundsen noterer tre fragmenter fra samme bok i DRA, samtlig med provenienser fra Helsingørregnskaper i 1620-årene. At dette fragmentet er i NRA, skyldes nok at Rentekammeret ved feil sendte en lang rekke danske lensregnskaper til Norge i 1820–1822. Fragmentet ble fjernet fra regnskapet tidlig på 1900-tallet, mens regnskapsboken ble returnert til Danmark i forbindelse med arkivutvekslingen mellom de to landene i 1937–1939. Det dreier seg altså om en dansk proveniens i NRA.⁵⁷

Så til et storslått missale, som har fått oppmerksomhet fra flere forskere, som Pettersen (2013: 52–53), Björkvall (2013: 315, med plansje 10–13) og Ommundsen

⁵⁵ For en oversikt over hans opphold i Norge, se Gjerløw (1961: 30–32), som også har en grundig diskusjon av proveniensen for samtlig fragmenter av Mi 1.

⁵⁶ Fr. 118, 354, 355 og 3001–3097 i DRA har i Albrechtsens registratur (1976) norsk proveniens (Båhus og Viken). En annen åpenbar norsk proveniens hos Albrechtsen er Fr. 414–417 (Hannibal Sehesteds norske jordebøker).

⁵⁷ En annen dansk proveniens i NRA er omtalt av Lehmann (1937). Regnskapet ble returnert til DRA i 1937–1939, mens de avtatte fragmentene ble igjen i NRA.

(2017b: 197–203). Fragmentene av dette missalet i folio (ca. 41 × 25 cm), kalt Mi 80 i Gjerløws katalog i NRA, fordeler seg over NRA, DRA og SRA.⁵⁸ Det er datert til første halvdel av 1100-tallet, mer spesifikt rundt 1120–1130. I alt er det seks folier (se Ommundsen 2017b, 198 for en oversikt over fragmentene, deres nåværende eiere, provenienser og innhold). I tillegg finnes ett avtatt fragment i Gunnerusbiblioteket i Trondheim. Spredningen av fragmentene på fire eierinstitusjoner og tre land kan se forvirrende ut ved første øyekast. Fragmentet i Gunnerusbiblioteket har usikker proveniens. Det ser ut til å ha vært et bokomslag, noe som passer fint med at det er i Gunnerusbiblioteket. På grunn av den usikre proveniensen vil vi se bort ifra dette fragmentet i det følgende. Da gjenstår to provenienser å regne med. Fragmentene i NRA og Riksarkivet i Stockholm (SRA) har som proveniens regnskaper fra Trondheim len 1620–1630.⁵⁹ Det fragmentet som kommer først (fol. 1), tilhører kirkeåret, 20.–21. søndag etter pinse, altså sent på året. Dette fragmentet har proveniens fra Trondheim len. Innholdet på det neste fragmentet er fra helgenåret (fol. 2), og vi er da i april (St. Georg 23. april og St. Marcus 25. april). Dette fragmentet er fra regnskap for Kristianopol 1614–1615 i Blekinge (i Danmark på denne tiden) og befinner seg i DRA (Fr. 3630–3631). De følgende bladene har Trondheimsproveniensen og har innhold fra helgenåret: 8. august (fol. 3), 13. august, 14. august (fol. 4) og 15.–16. september (fol. 5). Det er kun en liten del av manuskriptet som er bevart, og det er ukjent hvor og når man begynte å ta det ifra hverandre. På grunnlag av de bevarte fragmentene med brukbar proveniens er det klart at fragmentet fra Kristianopol innholdsmessig befinner seg midt i en rekke Trondheimsfragmenter med stor spredning av innholdet. Det virker rimeligere at ett blad har vandret via administrative kanaler sydover enn at store deler av kodeksen har vandret fra Blekinge til Trondheim i tidlig nytid. Hva proveniens angår, er det intet som knytter den til Lund. Det utelukker ikke Lund som skriftsted, som Ommundsen sier,⁶⁰ men dét er ikke emne for denne artikkelen.⁶¹ Folioformatet passer godt med både Lund og Nidaros.

I denne sammenhengen kan det være belysende å se på hvordan et foliomanuskript fra 1200-tallet brukt i Nidarosdomen har vandret til København etter refor-

⁵⁸ Mi 80 i Gjerløws registratur er fra samme bok som Mi 143 i den danske.

⁵⁹ For SRA No Fr 16, se Björkvall (2013: 315, med plansje 9–10). Fragmentene som er i SRA, er fortsatt festet til regnskapene. Regnskapene ble overført fra NRA til SRA i en arkivutveksling i år 1900 (Björkvall 2013: 307–308).

⁶⁰ Ommundsen (2017b: 203) skriver at 'it is too early to dismiss the thought that Mi 80 and the Törn missal should be connected to Lund'.

⁶¹ Opprinnelsen er omdiskutert. Ommundsen argumenterer for at Mi 80 ble skrevet i Lund, mens Merete Geert Andersen mener at det skjedde i Nidaros (Andersen hos Ommundsen 2017b: 201–202).

masjonen for å bli brukt som omslag på Københavns universitets regnskaper i årene 1624 til 1630 for Københavns studiegård, et studenthjem. Bladene kommer fra et antiphonarium og inneholder det norske offisiet for *Susceptio sanguinis* ('Mottagelsen av blodet', altså Herrens blod), feiret 12. september.⁶² Manuskriptet (DKB Ms. Add. 47 2°) er storslått og illuminert og i stort folioformat (445 mm × 300 mm). Det er påfallende at fragmentene dukker opp på universitetsregnskaper to år etter at Danske kanselli bad de norske biskopene om å sende inn alle slags gamle bøker og dokumenter til Danske kanselli. Kongens kansler var også universitetets kansler (Lausten 1991, 146; Tamm 1991, 218–221), og den enkleste forklaringen er at bladene har havnet på universitetsregnskaper via Danske kanselli.

EKSKURS I: FRAGMENTER I FOLIOFORMAT I NRA

Som vi har nevnt ovenfor under presentasjonen av tidligere forskning, har Ommundsen villet knytte folioformatet til Danmark og mener at det hefter et spørsmålsteget ved de foliobøker som dukker opp blant de norske fragmentene. Vi vil se nærmere på denne problematikken her.

De aller fleste fragmenter i NRA er små. Men innimellom finnes det en del som skiller seg ut i størrelse. Ut fra basen over latinske fragmenter har vi sortert ut de aller største, det vil si fragmenter som er minst 30 ganger 20 cm.⁶³ I alt ble det identifisert 84 fragmenter med proveniens fra lensregnskaper. Et fragment som har sittet på en jordebok for Trondheim len 1601–1602 er størst av alle. Med sine 45 × 33 cm er det både det høyeste og det bredeste fragmentet.

For tre av fragmentene mangler det opplysning om hvilket år regnskapet er fra, slik at vi står igjen med 79 fragmenter hvor både len og årstall er kjent.⁶⁴ Av disse har 31 vært på regnskaper fra 1500-tallet, 15 på regnskaper fra årene 1600–1609 og 33 på regnskaper fra 1610- til 1630-tallet.⁶⁵ Ytterpunktene er regnskaper fra 1557 og 1628.

Tar vi hensyn til hvor lite det er bevart av regnskapsmateriale fra 1500-tallet, så er det overraskende at 40 % av disse største fragmentene er fra regnskaper fra dette århundret. Ytterligere 15 fragmenter er fra regnskaper fra årene 1600–1609, som også er fattig på regnskapsmateriale. Nesten 60 % av de virkelig store fragmentene

⁶² Bladene er utgitt og kommentert av Gjerløw (1979: 230–242, med fullstendig reproduksjon plansje 34–54).

⁶³ I de aller fleste tilfeller vil 30 cm forholde seg til det opprinnelige manuskriptets høyderetning, men det finnes unntak hvor fragmentet er skåret til slik at fragmentets største lengde er på tvers av dette – f.eks. slik at fragmentet består av nedre del av ett dobbeltblad.

⁶⁴ Men man kan ha mistanke om at enkelte av oppgavene er upresise eller direkte feil.

⁶⁵ 1550-tallet: 2; 1560-tallet: 6; 1570-tallet: 3; 1580-tallet: 6; 1590-tallet: 11; 1600-tallet: 14; 1610-tallet: 11; 1620-tallet: 7.

har vært på regnskaper fra den perioden hvor det aller meste av regnskapsmaterialet er forsvunnet.

Ikke overraskende er det de store lenene som er best representert i dette utvalget. Og materiale fra lenskanselliet er bedre representert enn materiale fra fogdene. Hele tre fjerdedeler av fragmentene sitter på dokumenter produsert ved lenskanselliene.⁶⁶ Av de 31 fragmentene som ble brukt på 1500-tallet, er det bare fem som var på lokalt produsert regnskaper, og det fra 1590-årene. Tidligst ute er to fogderier under Akershus len, hvor det er funnet store fragmenter på regnskaper fra henholdsvis Bragernes 1593 og Hadeland 1593 og 1595. Deretter følger et regnskap fra Sogn fogderi under Bergenhus len fra 1597 og en jordebok for Jemtland og Herjedalen under Trondheim len fra 1598. Dette har selvsagt sammenheng med at det bakover på 1500-tallet stort sett er materiale fra lenskanselliene som er bevart. Fra denne perioden har vi også et spesielt tilfelle, nemlig et fragment som må ha sittet på en oversikt fra 1569–1570 over samtlige norske len (Fr. 5129). Det kan ikke utelukkes at nettopp dette dokumentet er satt opp i Rentekammeret i København, og at dokumentet og fragmentet derfor ikke har noe med Norge å gjøre.

I Akershus len er det eldste bevarte materialet fra lokalnivået nettopp fra året 1593. Forskjellen mellom det sentrale og det lokale nivået er like vel markant. Så å si alt regnskapsmateriale fra lenskanselliet på Akershus på 1500-tallet har vært bundet med store fragmenter eller med eksklusive skinnbind. Av de 18 lokalt produserte regnskapene fra 1590-årene, er det altså bare tre som hadde store fragmenter.⁶⁷

Går vi til de 33 store fragmentene som ble brukt på 1610- til 1630-tallet, så kommer det lokalt produserte materialet sterkere inn, men det sentralt produserte dominerer fortsatt. Det er 11 fragmenter som trolig har vært på lokalt produserte dokumenter, og 21 på dokumenter fra lenskanselliene.

Ellers kan man bemerke at av de mindre lenene skiller Bratsberg og Lista seg ut med mange store fragmenter.

Man bør være tilbakeholden med å konkludere at folioformatet kan knytte et fragmentert manuskript til Lund.⁶⁸ Menes det at man foretrakk å produsere bøker i

⁶⁶ Da er f.eks. Jemtland regnet som fogderi under Trondheim, selv om området ofte ble omtalt som len. Hvis f.eks. samtlige jordebøker fra et lens fogderier er bundet sammen, må bindingen være gjort ved lenskanselliet.

⁶⁷ Her er regnet jordebok for Hadeland 1595, fogderegnskap for Hadeland 1599, byregnskap for Oslo 1599 og manntall som gjelder bygningsskattene 1593 og 1595. Som vedlegg til bygningsskattene er det også manntall fra en del len på Østlandet og Agder. Disse er ikke regnet med i antallet lokalt produserte regnskaper fra Akershus len.

⁶⁸ De grunnleggende studiene av bøker i Lund er — til tross for sin alder — Weibull (1901: 3–44) og Nielsen (1937: 27–48). De suppleres av katalogbindet av Petersen (1999b: 7–12 og

folio i Danmark, mens man i Norge ville ha mindre formater? Hva importerte bøker angår, blir det et vanskelig prinsipp. En nordmann eller danske som ønsket å skaffe et manuskript med en bestemt tekst utenlands i middelalderen, ville velge etter pris og tilgjengelighet. At en nordmann ville prioritere et mindre format og en danske et større format, er et altfor mekanisk prinsipp. Gammelnorske manuskripter kan ellers være store i format, som et manuskript i Uppsala med *Olav Tryggvasons saga*, *Strengleikar* m.m. (Uppsala universitetsbibliotek, De la Gardie 4–7)⁶⁹ og en rekke lovmanuskripter. Hva de bøker som med sikkerhet kan knyttes til Lund på 1100-tallet, finner vi nærmest uten unntak kvartformatet, og kun ett betegnes som liten foliant (Nielsen 1937: 39–40).⁷⁰ Ingen av disse bøkene fra Lund er på langt nær like store som Mi 80 nevnt ovenfor (ca. 41 × 25 cm).

Hudene man produserte pergament fra nord for Alpene pleide å ha en størrelse på ca. 80 × 56 cm, som kunne gi bøker som var fra 55 cm høye og ned til 44 × 30 cm (Gumbert 2020: 636–637). Hudene man brukte i Italia, var mindre. De minste hudene var fra geit og de største fra kalv. I Nord-Europa regner man tradisjonelt med at pergament ofte ble fremstilt av kalv (Fiddymment et al. 2021: 308–309 og 315–317, med videre referanser), og pergament undersøkt ved proteinalyse peker i samme retning (Fiddymment et al. 2021: 317–323). Pergament ble etter alt å dømme ofte laget fra kalv både i Danmark og i Norge. Følgelig hadde man gode forutsetninger for å lage store bøker i begge land.

Folioformatet ved sangbøker som gradualer og antifonarier var nødvendig om koret skulle lese på avstand, og det tyder på at boken ble eid av en viktig kirke. Hva andre typer bøker som bibelkommentarer, kirkefedre og teologiske verker angår, var de ofte i stort format, og de tilhørte vanligvis kirkelige sentre, som bispeseter og klostre (Ker 1960: 8). Stort format var vanlig for kanonisk og romersk og rett,⁷¹ og det var vanlig også i den tidlige boktrykkerperioden (Dane 2012: 42–43). Foliofor-

14). Nielsen regner med at ca. 20 bøker fra domkapittelets bibliotek eksisterer i dag, og han mener at flere av dem er fremstilt i Laurentiusklosteret i Lund. Et godt eksempel er et håndskrift som inneholder en oversikt over avdøde brødre i klosteret og *Consuetudines Lundenses*, en orden for kannikene i Lund fra ca. 1123, basert på en tilsvarende orden fra Marbach.

⁶⁹ Mål: 31,5 × 23,5 cm.

⁷⁰ Det gjelder Lunds universitetsbibliotek, Medeltidshandskrift 7, *Liber daticus vetustior*. fra 1140-årene.

⁷¹ L'Engle 2020: 872. Se f. eks. NRA Latinske fragmenter, Fr. 2914 (fra lensregnskap for Bergenhus 1588), som måler 39,5 × 25 cm (illustrasjon hos Pettersen 2013: 60), samt Fr. 2915 (lensregnskap over Jemtland og Herjedalen 1604–1606), et dobbeltblad av Stephan fra Tournais kommentar til Gratians *Distinctiones*, som måler 31 × 21 cm.

matet har snarere med bokgenre å gjøre enn med hvorvidt en bok ble produsert eller brukt i Danmark eller Norge.

Når pergament fra bøker i stort format sprer seg over flere len og mellom de to landene i unionen, kan én årsak være at store blader egner seg til emballasje ved transport av dokumenter og annet.

EKSKURS II: GJENBRUK AV ET FRAGMENT

Myking har tatt opp et eksempel på et fragment som er gjenbrukt, ettersom en påskrift røper at det har vært brukt tidligere (Myking 2021: 247–248). Fragmentet (NRA Latinske fragmenter, fr. 1041) er funnet på regnskap for et regnskap for Nordlandene len 1614. Myking (2021: 247) gjør rede for at fragmentet har en eldre påskrift, nemlig 'Regenschab paa Bodegaardt fra Anno 1610 och till Anno 1611'. Det er dessuten signert av Dinnes Jensen, som var skriver for lensherren Hartvig Bille (ca. 1575, † mellom 1642 og 1649). Dinnes var lensherrens fullmektige da han i 1611 var i København med penger og regnskaper.

Myking (2021: 248) tolker det slik at Dinnes tok med seg fragmentet tilbake fra København, slik at det kunne brukes på nytt i 1614. Man må lure på om det er realistisk at skriveren først gjorde seg umake med innbindingen, for deretter bare å røske fragmentet av i København. Skulle dette være skjedd i Rentekammeret, er dette virkelig et stjerneeksempel på hvor lite pietet for regnskapsmaterialet Rentekammeret utviste.

Den omtalte påskriften kan leses som om fragmentet har sittet på selve lensregnskapet fra regnskapsåret 1610–1611. Noe annet alternativ er dessuten ikke sannsynlig, for alle de andre regnskapene og manntallene fra Nordlandene len dette året angår bare enkeltfogderier. Men selve lensregnskapet er bevart, og det har sin tittel skrevet på forsiden: 'Kordt Egstragt Och Forclaring offuer Epterschreffne Lenne (...) fra S. hans dag Anno 1610, oc til Samme dagen igien Anno 1611'.

At påskriften på fragmentet nevner Bodøgård er i og for seg påtakelig, for ellers er ikke lensherresresidensen omtalt i titlene på lensregnskapene for Nordlandene len. Tittelen bør leses bokstavelig, nemlig som et regnskap for selve lensresidensgården. Det var vanlig at lensherrene fikk residensgårdene 'kvitt og fritt', det vil si uten å betale noe for dem. De skulle drive residensgårdene for egen regning, og de fikk beholde alt overskudd av gårdsdriften selv. Vanligvis satt lensherrene en person til å drive residensgården for seg, og det kunne selvsagt være skriveren som fikk oppdraget. Og da måtte den som drev gården selvsagt avlegge regnskap til sin oppdragsgiver, altså til lensherren privat. Det man her ser for seg, er at Dinnes satt på Bodøgård og skrev regnskap som ble levert til Hartvig Bille, som også var på Bodøgård. Kanskje skrev

Dinnes det i to versjoner, ett til Hartvig Bille og et kontrolleksempel som han selv beholdt. Uansett, når Dinnes hadde fått sin herres kvittering for dette regnskapet, så var selve regnskapet uten synderlig verdi. Da kunne fragmentet godt brukes på nytt, og denne gangen på et virkelig lensregnskap.

Mykings tolkning av fragmentets gjentatte reise til København virker ikke tilforlategelig. Og tolkningen viser seg altså å være umulig. Dette illustrerer hvor viktig det er å se nøye på både fragmenter og de regnskapene som de kan ha sittet på. En rask undersøkelse ville ha vært tilstrekkelig i dette tilfellet.

Resultater og perspektiver

Denne artikkelens hovedtese er at pergament fra middelalderbøker kan være blitt spredd over flere len og mellom Norge og Danmark gjennom mekanismer i forvaltningen. Artikkelen kritiserer særlig tanken om den sentrale innbinding av regnskaper fra Danmark og Norge i Rentekammeret i København. Innbindingen av regnskaper må være skjedd i lenene. Det sterkeste beviset for dét, er undersøkelsen av helheten i innbindingspraksis. For det første benyttet man ikke bare pergament fra middelalderbøker, men det ble brukt forskjellig innbindingsmateriale. Artikkelen viser at det finnes forskjellige husstiler for de enkelte lenskansellier og de enkelte fogderier. Det er urealistisk å tenke seg at Rentekammeret utviklet en egen husstil for hvert enkelt len og fogderi. Gjennomgangen av selve revisjonsprosessen viser at den var meget omfattende og krevende. Skulle Rentekammeret selv ta seg av innbindingen av rundt tusen regnskaper i året, eller skulle det overhodet ta seg tid til å binde inn et eneste regnskap under denne hektiske prosessen? Det er også vanskelig å forstå at Rentekammeret skulle ha innbundet eller gjeninnbundet regnskaper på et senere tidspunkt. Etter at lensregnskapene var endelig kvittert, var det ikke lenger bruk for dem. Det ser heller ikke ut til at Rentekammeret vurderte gamle regnskaper høyt, som det kommer frem av enkelte uttalelser, og regnskapene ble arkivert under dårlige forhold og var lite tilgjengelige for Rentekammerets personale. Oppbevaringsforholdene og den manglende interessen førte til store tap, langt større tap enn den ofte omtalte Rentekammerkassasjonen 1720–1725. De fleste 1500-tallsregnskaper var allerede tapt før kassasjonen, og kassasjonen omfattet ikke mer enn halvparten av dét materiale som eksisterte i 1720 av lensregnskaper eldre enn 1610.

Den påviste sparsommeligheten i Rentekammeret lar seg ikke forene med at Kammeret skulle gi bort pergament til lensherrene. Den begrensede tilgangen på pergament i København gjør det usannsynlig at de solgte pergament til lensherrene. Likevel kan rester av bøker ha spredd seg gjennom administrasjonen. Danske kanselli samlet ved en rekke anledninger inn pergamentbøker fra Danmark og Norge.

Fremdeles var dette et reisekongedømmme, hvor kongene og viktige deler av sentraladministrasjonen stadig forflyttet seg mellom forskjellige slott og byer. Danske og Tyske kanselli eller deler av dem måtte følge med kongene og hoffet. Kansellipersonalet måtte enten bringe med seg arbeidsmateriale når de la ut på reise, eller så måtte de skaffe seg materiale underveis, f. eks. fra de lokale slotts- og lenskanselliene. Noen av slottene har hatt lokaler klare til innflytting for de omvandrende Danske og Tyske kanselliene, hvor de kunne flytte rett inn med sine kansellikister. Det er lett å forestille seg at slottskanselliene har vært et knutepunkt hvor middelalderpergament fra ulike steder kunne samles, både pergament fra kirker og klostre i slottets nærhet og pergament som de omreisende kanselliene bragte med seg. Christian IVs reisevirksomhet innbefattet en lang rekke besøk til Norge.

Pergament kunne også spre seg uavhengig av kongenes og kanselliens reisevirksomhet. Det kunne brukes som innpakking av dokumenter som skulle sendes innad i administrasjonen. Undersøkelsen har avdekket omfattende postforsendelser fra Akershus og til andre len rundt omkring i Norge og til konge og kanselli i Danmark og Norge.

Artikkelen har tatt for seg noen enkeltbøker i fragmentmaterialet, og dette er bøker som er brukt i metodiske diskusjoner i forskningen.

Ved studier av fragmentenes proveniens er det viktig at man studerer både fragmentene og regnskapene og den administrative prosessen regnskapene er gått igjennom. Innbindingsprosessen i de danske lenene er ikke undersøkt. Det er heller ikke foretatt en vurdering av antall bevarte fragmenter i Danmark (særlig DRA og DKB) og antall bevarte regnskaper fra de danske lenene, sett i sammenheng med antallet fragmenter i Norge og antallet bevarte norske lensregnskaper. Det mangler fortsatt en systematisk vurdering av størrelsen av fragmentene fra danske lensregnskaper.⁷² Er det tydelige innslag av liturgi fra den danske kirkeprovinnsen i de danske fragmentsamlingene, og hva er andelen av andre tekster med dansk tilknytning utover Saxo-fragmentene nevnt ovenfor? I det norske materialet finnes annotasjoner som viser lokal tilknytning. Er det også slik i Danmark? Finnes det skrivere i det latinske fragmentmaterialet som også har skrevet folkespråklige håndskrifter, slik tilfellet er i Norge?

Tanken om en sentral innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret har, som vi har sett, stått sterkt i Danmark. I forbindelse med denne tanken er det spørsmål som bør besvares. Hvor vanlig skulle innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret ha

⁷² Registraturer som f. eks. Albrechtsen (1976) for DRA og Andersen & Raasted (1983) for DKB gir ikke opplysninger om fragmentenes størrelse.

vært? Om innbinding i Rentekammeret var standard, hvor skulle da Rentekammeret, som var preget av rigid sparsommelighet, ha fått tak i alt dette pergamentet?

Tanken om pergamenthandel dukker gjerne opp. Om man ikke beslagla pergamentet lokalt, skal man forestille seg en storstilt import av middelalderpergament i tidlig nytid, og hvorfra skulle man ha importert det? Og ville lensherrene bruke penger på middelalderpergament, når det fantes andre, rimeligere løsninger? Som Tortzen (1999: 171, sluttnote 8) gjør oppmerksom på, har han ikke funnet bindende empiriske bevis for import, og han forklarer ikke hva indikasjonene på dette skulle være (sml. Tortzen 1999: 165).⁷³ Bak teorien om innkjøp av pergament ligger en tanke om at man hadde et ønske om å binde inn med brukt pergament. Dette bør sees i lys av at Rentekammeret ca. 1625 mottok ca. 1000 regnskaper i året. Ser man på kassasjonsprotokollen av 1725, kan man mistenke at antallet regnskaper var enda en del høyere. Som vi har sett ovenfor, benyttet man en lang rekke former for innbinding og innbindingsmateriale i forvaltningen. Om tilhengerne av Rentekammerteorien og teorien om pergamentimport mener at sentral innbinding og import skjedde unntaksvis, er det forunderlig at teoriene har tatt så stor plass og at de har vært med på å blokkere forskning på fragmenter og bøker i Danmark og har påvirket norsk forskning.

Bokfragmentene har lenge vært ansett som en viktig kilde til norsk bokhistorie i middelalderen. Denne undersøkelsen bekrefter det norske synspunktet og viser at fragmentmaterialet også er en viktig kilde til dansk bokhistorie i middelalderen.

Selv om utgangspunktet for denne artikkelen har vært å undersøke fragmentenes proveniens, har den også gitt nye innsikter i forvaltningen i tidlig nytid, som regnskapenes gang gjennom lokal- og sentralforvaltningen, Rentekammerets arbeidsrutiner, arkivforhold i sentralforvaltningen og tap av kilder.

Referanser

ALBRECHTSEN, Esben. 1976. *Specialregistraturer. Middelalderlige håndskriftfragmenter. Aftagne fragmenter, omslag om lensregnskaber*. København: Rigsarkivet.

⁷³ Harpsøe (2011: 42–43) skriver angående fyrverkeriet i anledning av prins Christians bryllup i 1634 at '[s]enere studier i regnskaberne fra bryllupet har dog vist, at langt størsteparten af det pergament, som pyroteknikerne anvendte, var indkøbt i Nordtyskland'. Harpsøe gir ikke kildehenvisninger. Fremdeles er det ikke noen indikasjon at forvaltningen importerte brukt pergament til innbindingsformål, som Tortzen (1999: 171, note 8) innrømmer. Om man kjøpte pergament til fyrverkeri i 1634, tyder det på at innsamlingen fra Lund og eventuelle andre steder som vi har omtalt tidligere, ikke gav de forventede resultater. I 1634 kan ikke pergamentressursene ha vært all verden.

- ANDERSEN, Merete Geert. 1978. 'Missale – og martyrologietraditioner i dansk middelalder'. *Nordisk kollokvium IV i latinsk liturgiforskning: Lysebu, Oslo 15.–17. juni 1978*, 79–89. Oslo: Institutt for kirkehistorie/Universitetet i Oslo.
- . 2008. *Katalog over AM Accessoria 7. De latinske fragmenter*. Bibliotheca Arnamagnæana 46. København: C.A. Reitzels forlag.
- ANDERSEN, Merete Geert & Jørgen RAASTED. 1983. *Inventar over Det Kongelige Biblioteks Fragmentsamling*. København: Det Kongelige bibliotek.
- BJÖRKVALL, Gunilla. 2013. 'The Norwegian Collection of Medieval Latin Fragments in the SRA in Stockholm (the Swedish National Archives)'. I KARLSEN 2013a: 307–336.
- BLOM, Otto. 1869. 'Middelalderlig Literaturs Skæbne'. I *For Ide og Virkelighed. Aargang 1869*, 93–95. Kjøbenhavn: Chr. Steen & Sønns Forlag.
- COULSON, Frank T. & Robert G. BABCOCK (eds.). 2020. *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*. Oxford: Oxford University.
- DAHLKILD, Nan & LARSEN, Steen Bille (red.). 2021. *Dansk Bibliotekshistorie 1: Biblioteker for de få. Tiden før 1920*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- DALGÅRD, Sune. 2005. *Kanslere og Kancellier – især 'tyske' – i Danmark og Holsten hen imod Enevælden*. Historisk-filosofiske Meddelelser 90. København: Det Kongelige Danske Videnskabers Selskab.
- DANE, Joseph A. 2012. *What is a Book? The Study of Early Printed Books*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. 1847–. 1–. Kristiania/Oslo.
- ELLEHØJ, Svend, Leif GRANE & Kai HØRBY. 1991. *Københavns Universitet 1479–1979 1: Almindelig Historie 1479–1788*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- ESKOLA, Seppo. 2020. *Archives, Accounting, and Accountability. Cameral Bookkeeping in Mid-Sixteenth-Century Sweden and the Duchy of Johan*. Historical Studies from the University of Helsinki XLVI. Helsinki.
- FIDDYMENT, Sarah, Nina HESSELBERG-WANG, Espen KARLSEN, Sara Östlund NILSSON, Chiara PALANDRI & Tor WEIDLING. 2021. 'Parchment in medieval Norway: A historical and bio-codicological approach'. *Collegium medievale* 34: 305–330.
- FLUGSRUD, Sverre. 1986. 'Håndskriftsamlingen'. I Bo Norlin og Bendik Rugaas (red.), *Universitetsbiblioteket i ord og bilder*, 64–91. Oslo: Universitetsforlaget.
- FRIIS, Astrid. 1942. 'Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid'. I (dansk) *Historisk Tidsskrift* 10 række 6: 1–140.
- GELTING, Michael H. 2017. 'The problem of the provenance of medieval manuscript fragments in Danish archives'. I OMMUNDSEN & HEIKKILÄ 2017: 112–134.

- GJERLØW, Lilli. 1961. *Adoratio Crucis. The Regularis Concordia and the Decreta Lanfranci. Manuscript studies in the early medieval church of Norway*. Oslo: Norwegian Universities Press.
- . 1974. 'Missaler brukt i Oslo bispedømme fra misjonstiden til Nidaros-ordinariat'. I Fridtjov Birkeli, Arne Odd Johansen & Einar Molland (red.), *Oslo bispedømme 900 år: Historiske studier*, 73–142. Oslo: Universitetsforlaget.
- GRUNDTVIG, Joh. (red.). 1871. 'Bidrag til Rentekammer-Archivets Historie 1660–1860'. *Meddelelser fra Rentekammer-Archivet, indeholdende bidrag til Danmarks historie af utrykte Kilder udgivne af Joh. GRUNDTVIG* 1, 1–XCIV. København 1871.
- GULLICK, Michael. 2011. 'Palaeographical observations on four medieval fragments of the Gesta Danorum of Saxo Grammaticus in The Royal Library'. *Fund og Forskning* 50: 65–77. København: Det Kongelige Bibliotek.
- . 2013a. 'A Preliminary Account of the English Element in Book Acquisition and Production in Norway before 1225'. I KARLSEN 2013a: 103–121.
- . 2013b. 'A Preliminary List of Manuscripts, Manuscript Fragments and Documents of English Origin or the Work of English Scribes in Norway Datable to before 1225'. I KARLSEN 2013a: 123–197.
- GUMBERT, J. P. 2020. 'Formats of Books'. I COULSON & BABCOCK 2020: 633–643.
- HARPSØE, Steffen. 2011. 'Genbrug af middelalderens håndskrifter: Da Ulfelderne røg i Thotterne på middelalderens pergamenter'. *Siden Saxo* nr. 2/2011: 37–49.
- HORSTBØLL, Henrik. 1999. *Menigmands medie — Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*. København: Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusculanum.
- HVIDTFELDT, Johan. 1939. 'Forvaltningspolitik under Christian den anden'. *Scandia* 12.2: 223–241.
- JENSEN, Frede P. 1978. *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*. København: Den Danske Historiske Forening.
- JESPERSEN, Leon. 2000. 'Tiden 1596–1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 95–158.
- JESPERSEN, Leon & E. Ladewig PETERSEN (red.). 2000. *Dansk forvaltningshistorie 1: Stat, forvaltning og samfund fra middelalderen til 1901*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- JEXLEV, Thelma. 1966. 'Om anvendelsen — og anvendeligheden — af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve. Nogle iagttagelser'. *Arkiv — Tidskrift for arkivforskning udgivet af Rigsarkivet*, 1. bind, nr. 2, 87–99.
- . 1978. *Lensregnskaberne — en oversigt*. København: Lokalhistorisk afdeling.

- JØRGENSEN, A. D. 1884. *Udsigt over de danske rigsarkivers historie*. København: Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri.
- JØRGENSEN, Ellen. 1913. 'Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger'. *Historisk Tidsskrift* 8. Række, Bd. 4: II: 1–67. København.
- KAABER, Christian. 2021. 'Fra länkede bøger til lærde biblioteker 1536–1660'. I DAHLKILD & LARSEN 2021, 52–91.
- KALKAR, Otto. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)*. 1–5. København: Universitets-jubilæets danske Samfund.
- KALL RASMUSSEN, M. N. C. 1852–1855. 'Om to nylig fundne Fragmenter af en Codex af Saxo'. I *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv indeholdende bidrag til dansk historie af utrykte kilder* 1, Tilleg, 23–37. København: C. A. Reitzel.
- KANCELLIETS BREVBØGER = *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*. Bind 1–39. København 1885–2005: Rigsarkivet.
- KARLSEN, Espen (ed.). 2013a. *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*. Nota bene 5. Oslo: Novus.
- . 2013b. 'Introduction.' I KARLSEN 2013a: 13–26.
- . 2013c. 'Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses'. I KARLSEN 2013a: 27–36.
- . 2013d. 'Fragments of Patristic and Other Ecclesiastical Literature in Norway'. I KARLSEN 2013a: 215–269.
- . 2017. 'Latin i Norge fra middelalder til nytid'. I Bente Lavold & John Ødemark (red.), *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: Tekst, visualitet og materialitet*, 110–129. Nota bene 11. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- . 2021. 'Bøker og arkiver i middelalderens Oslo'. *Klassisk forum* 2021.2: 6–35.
- KARLSEN, Espen & Tor WEIDLING. 2017. 'Et klosterbibliotek i Sunnhordland'. I Eldbjørg HAUG (red.), *Fra avlatshandel til folkekirke – Reformasjonen gjennom 500 år*, 165–180. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- KER, N.R. 1960. *English Manuscripts in the Century after the Norman Conquest*. The Lyell Lectures 1952–1953. Oxford: The Clarendon Press.
- LANGKILDE, Birgitte. *Libri monasteriorum Danicorum mediae aetatis — index ad tempus compositus/Danske middelalderklostres bøger — en foreløbig registrant*. Statsbiblioteket: Aarhus.
- . 2019. 'Monastic Books in Sixteenth-Century Denmark'. I Per SEESKO, Louise Nyholm KALLESTRUP & Lars BISGAARD (eds.), *The Dissolution of Monasteries. The Case of Denmark in a Regional Perspective*, 357–384. Odense: University Press of Southern Denmark.

- LANGSLET, Lars Roar. 1997. *Christian IV—Konge av Danmark og Norge*. Oslo: J. W. Cappelén.
- LAUSTEN, Martin Schwarz. 1991. 'Københavns Universitet 1536–1588'. I ELLEHØJ, GRANE & HØRBY 1991: 79–167.
- LEHMANN, Paul. 1937. 'Ein Cicerofragment(?) in Oslo'. *Symbolae Osloenses* 17: 57–66.
- L'ENGLE, Susan. 2020. 'Law at Bologna'. I COULSON & BABCOCK 2020: 865–878.
- LINDBÆK, Johannes. 1913. 'To Bogfortegnelser fra det 16. Aarhundredes Begyndelse'. Meddelte af J. L. med Oplysninger af Ellen JØRGENSEN. *Danske Magazin*, 6. Række, Bd. 1, 307–334. København: Gyldendal.
- LN = Nielsen, Lauritz & Erik Dal. 1996. *Dansk Bibliografi 1482–1600 med særligt Hensyn til Dansk Bogtrykkerkunsts Historie*. Med supplement av Erik Dal. 1–4. København: C. A. Reitzel.
- MCGUIRE, Brian Patrick. 1976. *Conflict and Continuity at Øm Abbey. A Cistercian Experience in Medieval Denmark*. København: Museum Tusculanum.
- MEJER, Jørgen & Jørgen RAASTED. 1973. 'A Note on Josephus Latinus in Denmark'. *Classica et Mediaevalia Francisco Blatt septuagenario dedicata*, edenda curaverunt O. S. DUE, H. Friis JOHANSEN, B. Dalsgaard LARSEN. *Dissertationes* IX, 371–382. København: Gyldendal.
- MICHELSÉN, Nina. 1979. *Teknologiundersøgelse og konservering av pergamentfragmenter fra Hagenskov lens regnskaber fra 1600-tallet. Afgangsupgave Gr. II*. Bind 1–2. København: Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen.
- MYKING, Synnøve Midtbø. 2021. 'De andre findes (vden tuiill) paa Herness heller Gilleskaall" – Mellomalderbøker i Nordland i etterreformatorisk tid'. *Collegium mediale* 34: 229–271.
- NRR = *Norske Rigs-Registranter* I–XII. Christiania 1861–1891: Det Norske Historiske Kildeskriftfond.
- NIELSEN, Lauritz. 1937. *Danmarks middelalderlige Haandskrifter. En sammenfattende boghistorisk Oversigt*. København: Gyldendalske boghandel.
- OLESEN, Jens E. 2000. 'Middelalderen til 1536. Fra rejsekongedømme til administrationscentrum'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 3–48.
- OMMUNDSEN, Åslaug & Tuomas HEIKKILÄ. 2017. *Nordic Latin Manuscript Fragments. The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. London & New York: Routledge.
- OMMUNDSEN, Åslaug. 2017a. 'A Norwegian — and European — jigsaw puzzle of manuscript fragments'. I OMMUNDSEN & HEIKKILÄ 2017: 135–162.

- . 2017b. 'Danish Fragments in Norway and their connections to twelfth-century Lund'. I OMMUNDSEN & Tuomas HEIKKILÄ 2017, 184–220.
- . 2017c. 'Two French or Flemish Manuscripts and their Scandinavian Fate'. *Viator* 48.1: 337–358.
- . 2020. 'A New Manuscript Source for the Legend of Saint Clement in Denmark'. *The Journal of Medieval Latin* 30: 227–248.
- PEDERSEN, N. 1881–1882. 'Bidrag til dansk klosterhistorie'. *Kirkehistoriske Samlinger*, Tredie Række, Bd 3: 170–185.
- PETERSEN, Erik (red.). 1999a. *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Essays*. København: Det Kongelige Bibliotek — Moesgård Museum.
- . 1999b. *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Katalog*. København: Det Kongelige Bibliotek — Moesgård Museum.
- PETERSEN, E. Ladewig. 2000. 'Reformationstiden 1536–96: Modernisering—justering'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 49–93.
- PETTERSEN, Gunnar I. 2003. 'Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt: Del 1'. In *Arkivverkets Forskningsseminar Gardermoen 2003. Rapporter og retningslinjer* 16, 43–58. Oslo: Riksarkivaren.
- . 2013. 'From Parchment Books to Fragments. Norwegian Medieval Codices before and after the Reformation'. I KARLSEN 2013a: 41–65.
- PLESNER, Ch. U. A. 1876–1882. 'Et Brudstykke af en hidtil ukjendt Codex af Saxo'. I *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder* VI, Tilleg, s. 1–8. København: C. A. Reitzel.
- RAASTED, Jørgen. 1960. 'Middelalderlige håndskriftfragmenter i Danmark'. *Scandia* 26.1: 145–150.
- RIGSARKIVET 1983 = *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets afbenyttelse*, I, red. Wilhelm von ROSEN, bind 2. København 1983: Rigsarkivet/C. E. Gad.
- RØRDAM, Holger Fr. 1860–1862. 'Om reformationen av Herreklostrene'. Ny *Kirkehistoriske Samlinger* 2: 736–776.
- . 1867. *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen, 1: Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel*. Kjøbenhavn: Vilhelm Trydes Forlag.
- . 1886. *Danske Kirkelove, samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian v's Danske Lov, 1586–1683*. Anden Del. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- SCHJOLDAGER, Astrid. 1927. *Bokbind og bokbindere i Norge inntil 1850*. Oslo: Aschehoug.

- STRÖMBERG, J. B. L. D. 2013. *De svenska resande kungarna — och maktens centrum*. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- STORM, Gustav. 1893. *Otte Brudstykker af den ældste Saga om Olav den hellige*. Kristiania: Det Norske historiske Kildeskriftfond/Grøndahl.
- SUHM, P. F. 1794. *Nye Samlinger til den Danske Historie*. Tredie Bind. Kjøbenhavn: S. Poulsens Forlag.
- TAMM, Ditlev. 1991. 'Københavns Universitet 1631–1732'. I Ellehøj, Grane & Hørby 1991, 199–314.
- TORTZEN, Chr. Gorm. 1977. 'Catalogus Fragmentorum, Codex Biblicus 10'. I *EYPHCIOΛΟΓΙΑ — Opuscula Georgio Iuulio Raastedio . . . quinquagenario ab amicis quibusdam honoris delectationibusque causa oblata*, 1–7. København.
- . 1986. 'Medieval Parchment in Elsinore — A Case Story'. *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 54: 108–116.
- . 1999. 'Middelalderlige håndskriftfragmenter i Danmark'. I PETERSEN 1999a: 163–172.
- TROELSGÅRD, Christian. 2007. 'Relics of a Benedictine Legendary in Scandinavia?' Notes on fragments nos. 527–529 from the Royal Library and no. 8302 from the Danish National Archives'. *Renæssanceforum: Tidsskrift for Renæssanceforskning* 3: 1–12.
- VASS, Lone & Torben BILL-JESSEN. 2011. *Christian 4. som kanonstøber. Kongens værksteder ved Kronborg — Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*. Helsingør: Helsingør Kommunes Museer.
- WADE, Mara R. 1996. *Triumphus nuptialis Danicus. German Court Culture and Denmark. The great Wedding' of 1634*. Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 27. Wiesbaden: Harrassowitz.
- WEIBULL, Lauritz. 1901. 'Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden'. *Historisk tidskrift för Skåneland (Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm)* 1902: 1–140.
- WEIDLING, Tor & Espen KARLSEN. 2014. 'Latinske fragmenter og norske statholdere'. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *Festskrift til Gunnar I. Pettersen: En prisverdig historiker*, 111–139. Riksantikvaren: Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivet.

Summary

Most medieval books used in medieval Norway and Denmark that are known today, are documented as loose double leaves, leaves, or pieces of such that were used as binding material for accounts from the administration after the Reformation in 1536–1537. At this time, Denmark and Norway were united under one king. This article

discusses where the binding took place and where the fragmented books may have been in use in the Middle Ages. Norwegian research has assumed that parchment from local books was used in the administration, while Danish research has been more sceptical and assumed that some accounts may be tied to the central financial administration in Copenhagen, i.e., to the Chamber of Revenues (= *Rentekammeret*), which received and audited the account books. The fact that fragments from the same book can be found in the binding of both Danish and Norwegian accounts or across several *len*^[1], has led some scholars to assume that they were bound centrally in the Chamber of Revenues.

The following assumptions in previous research have been particularly discussed in the article:

- 1) Some accounts were bound with fragments in the central administration. This is particularly justified by the fact that parchment from the same medieval book is found in the binding of both Danish and Norwegian accounts or in account books from different *len*.
- 2) Parchment from medieval books was imported from Germany. Such purchases from abroad are believed to have taken place to obtain parchment for binding accounts.
- 3) Collections of parchment from ecclesiastical institutions in Denmark and Norway to the central administration make it difficult to know where in the kingdom the fragmented books were used.
- 4) Parchment was distributed to Norwegian (and Danish?) governors from the Chamber of Revenues in Copenhagen. Folio fragments used to bind Norwegian accounts may have arrived in Norway in that way.
- 5) The folio format was more common in Denmark than in Norway. Some doubt arises about folio fragments in Norway. They may have come from Denmark as binding material after the Reformation in 1537.

These assumptions have cast doubt on the book fragments as a source category for book history, especially in Denmark.

^[1] In the sixteenth and seventeenth centuries (until 1660) the term *len* referred to the largest administrative unit the head of which was called *lensherre*. In the following we shall use the term 'governor'. The governors were appointed by the king and were directly responsible to him. Each *len* was divided into a number of *fogderi* (plural: *fogderier* with suffixed definite article *fogderiene*). The *fogd* was a personal vassal of the governor until c. 1660. The terms *len*, governor, *fogd*, and *fogderi* will be used in this summary.

To no. 1): The Chamber of Revenues demanded that the person obliged to submit accounts to the Chamber should be responsible for all costs of the making of the account books himself, such as ink, paper, binding, transportation to the Chamber of Revenues, etc. The account books from Akershus, the principal Norwegian *len*, show that the binding was paid for by the governors themselves, and there are examples of accounts being bound by bookbinders in Oslo mentioned by name. There are also examples of parchment being produced locally both at Akershus Castle and Bergenhus Castle for binding purposes. There was no strong need in the administration to bind with medieval parchment, but they used what they had which was cheapest. Medieval parchment was common because it did not cost, and if it was not available, one could use paper or nothing at all. The idea that the Chamber of revenues bore the expenses of binding account books from the *len* runs counter to the economical practice in the Danish and Norwegian administration in the sixteenth and seventeenth centuries.

To no. 2): There are no examples of the purchase of imported parchment for binding purposes in the Norwegian source material, and we have found no record of it in Danish sources either.

To no. 3): Collections of parchment books from Denmark and Norway to the king's chancery took place several times, partly to collect important books for the king's library, partly to reuse the leaves from useless books for covers of account books or fireworks. More such collections are known in Denmark than in Norway. The collections of parchment to Copenhagen or other places associated with the itinerant chanceries have contributed to complicating the issue of provenance. Because of this, parchment from books used in Norway can be found in Danish collections and *vice versa*.

To no. 4): It was against the rigid economic principles of the Chamber of Revenues' to give away office supplies, such as parchment for binding and writing material.

To no. 5): In Norway, most folio fragments have been attached to accounts until 1610. This is also the period from which the fewest accounts have been preserved, so that there are problems with their representativeness. Old Norse codices are often in large quarto format or small folio format, and some of them are cropped and appear smaller than in the Middle Ages. There are both imported and locally produced folio manuscripts in Latin, especially from Nidaros itself and the episcopal seats. It is more a question of book genre than whether a manuscript can be linked to Norway or Denmark. Of the approximately twenty codices from twelfth-century Lund there is only one in folio (a small folio); the others are in quarto.

Our conclusions are based on an examination of the central administration, the itinerant kingdom and on the keeping of accounts in the *len* and their audit. The article sheds new light on the loss and preservation of accounts, the state of archives and the loss of archival material. The investigation gives reason for a new assessment of the representativeness of both preserved accounts and of fragments.

In the sixteenth and the first half of the seventeenth century, the kings were often travelling. They travelled around the kingdoms and stayed for a long time in various castles around Denmark. The frequent travels of the kings meant that the Danish and German chanceries had to come along. During the journeys, the chanceries could take with them office equipment, stationery etc., including medieval parchment for packaging and binding material. They could also bring such material with them from the places they visited. The chanceries had to be in contact with the local administration in both Denmark and Norway, and letters and documents were transported to and from both countries. These circumstances can explain why parchment from the same medieval book is used as a cover for accounts and other archival material in both Denmark and Norway.

Most of the fragments were used in the binding of account books kept in the *len*. The account books were sent to the Chamber of Revenues in Copenhagen for audit. During the audit, there was a need to go through the accounts carefully and compare the information in the individual accounts with the information in other accounts and records. The account books were most exposed to wear and tear during submission to the Chamber of Revenues and during the audit process. It is therefore logical that they were bound already where they were kept. Our investigations confirm that this must have been the case. It is natural that the *len* chanceries used parchment that was available at the *len* chanceries themselves. It most often involved parchment that had been collected locally or — to a lesser extent — that had partly come via the royal chanceries.

After the final audit, there was little — if any — need for consulting the account books again, and they could be quietly added to the archive.

Most account books have since been lost. In the research literature, reference is often made to a case of cassation in the Chamber of Revenues 1720–1725. However, few account books from the *len* was discarded in this connection. Most of the losses must be due to poor archiving conditions and neglect during the sixteenth and seventeenth centuries. Only 2–3% of the accounts from the Reformation up to 1600 seem to be preserved today. The later material is much better preserved.

The number of preserved accounts affects the number of fragments that have been preserved, and the losses are immense. However, this investigation shows that

in the early period up to 1610 it was more common to use parchment as the entire binding. The fragments are then large and often taken from large manuscripts. In the seventeenth century, small fragments were often used to reinforce the spine of accounts. Then both small and large manuscripts could be reused. It has been conjectured that there are approximately 1,200 codices represented in the NRA from account books submitted to the Chamber of Revenues, but the figure may well be higher. In any case, this made up a small part of the codices that existed in Norway around the Reformation in 1537. The material is nevertheless so large that it is possible to draw several conclusions on its basis.

Espen Karlsen (Nasjonalbiblioteket), doktoravhandling om middelalderlatin (Uppsala 1998, utgitt Bern 2001), redaktør for *Dictionary of Norwegian Medieval Latin*. Har arbeidet med håndskriftsfragmenter siden 2002. I denne artikkelen har han særlig skrevet om tidligere forskning, problemstilling, sentralforvaltningen under reisekongedømmet (med unntak av avsnittene om postgang og lensherrenes bevegelser) og om hvordan spredningen av fragmenter fra samme bok over flere len og flere land forklares. E-post: espen.karlsen@nb.no

Tor Weidling (Riksarkivet), doktoravhandling om adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden til 1660 (Oslo 1997). Har publisert om økonomisk- og sosialhistorie i Norge og Danmark i tidlig moderne tid, om agrarhistorie metodologisk, om administrativ historie, samt arkivhistorie. Han har deltatt i forskning om fragmenter av middelaldermanuskripter. I denne artikkelen har han særlig tatt for seg forskjellige former for innbinding av regnskaper, den administrative postgangen, regnskapsføring, regnskapsrevisjon, arkivhistorie, tap og kassasjon av arkivmateriale.